

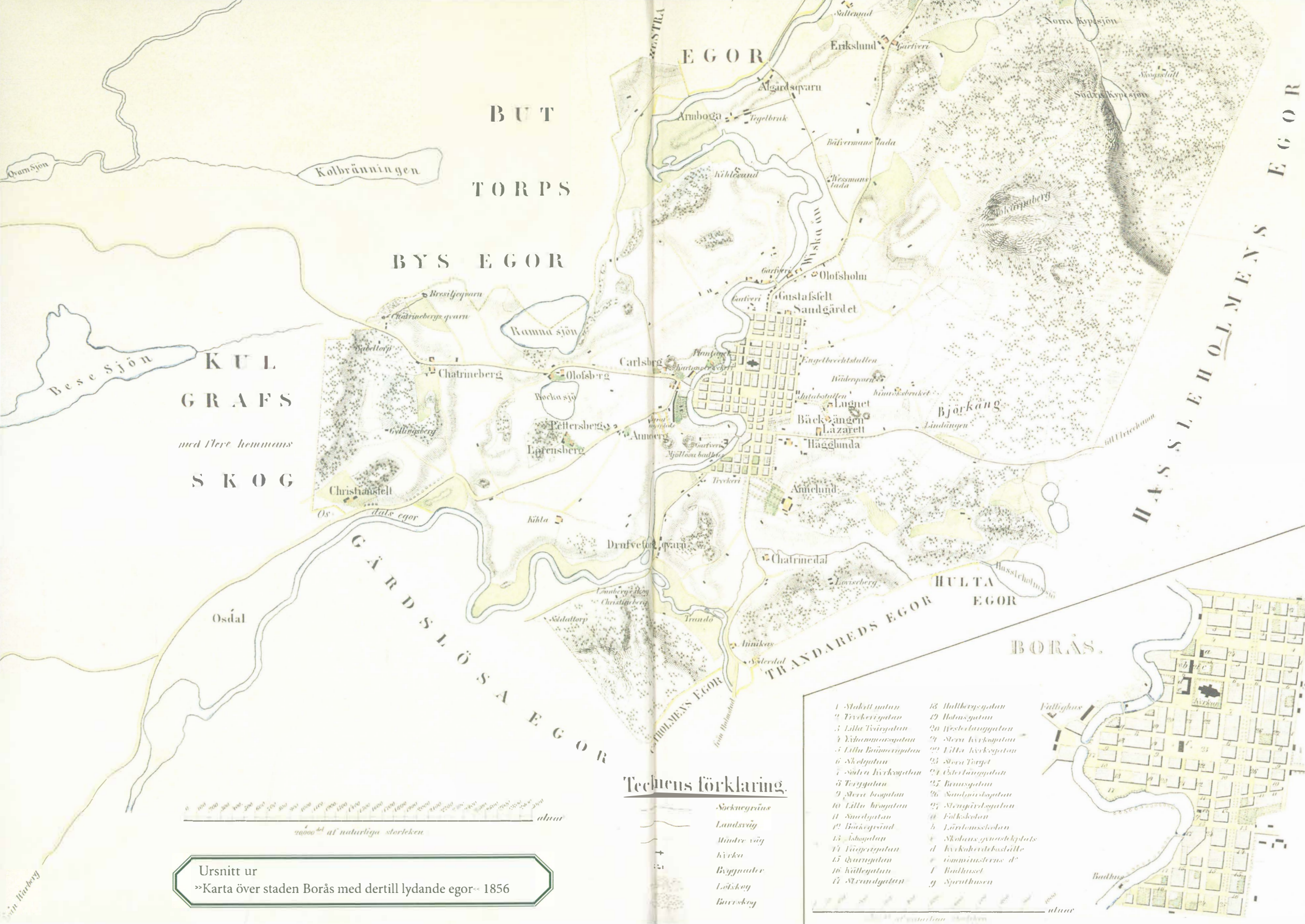
Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Borås 400 år - från knalle till e-handel

2021 – Årgång 57

Ursnitt ur
 »Karta över staden Borås med dertill lydande egor« 1856

Teckens förklaring.

- Söknegränser
- Landsväg
- Andra väg
- ✝ Kyrka
- ✚ Byggnader
- Lövskog
- Bärskog

1 Stakitt gatan	18 Hultbergsgatan
2 Tveckergatan	19 Holmsgatan
3 Lilla Tvärgatan	20 Westergatgatan
4 Yttre Anningsgatan	21 Stora kyrkogatan
5 Lilla Brännergatan	22 Lilla kyrkogatan
6 Skolgatan	23 Stora Torget
7 Stora kyrkogatan	24 Österlånggatan
8 Torvgatan	25 Brunnsgatan
9 Stora bogatan	26 Sandvångsgatan
10 Lilla bogatan	27 Storgårdsgatan
11 Smedgatan	28 Folkskolan
12 Bäckergården	29 Lärarlönneskolan
13 Ishögatan	30 Skolans gymnastikplats
14 Tjuggergatan	31 Kyrkohöjdeboställe
15 Quarnegatan	32 Ummänssterns d
16 Källgatan	33 Badhuset
17 Strandgatan	34 Sparhusen

Från Borås och de sju häraderna

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Redaktör: Anngerd Lönn

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

Stöd till tryckning av denna bok har lämnats av
Stiftelsen Elna Bengtssons Fond
Tore G Wärenstams stiftelse
Borås Stad, kulturnämnden
Sparbanksstiftelsen Sjuhärad

Omslagsbild framsida
Thomas Johansson som resehandlare
Foto: Anna Sigge

© De sju häradernas kulturhistoriska förening
Borås museum, Ramnaparken, 504 39 Borås
Författarna är ensamma ansvariga för innehållet i sina artiklar

Grafisk form & layout: Anna-Sofia Larsson
Typsnitt: Sabon 11/14p
Papper: Arctic Silk 130 g
Eskils Tryckeri AB, Borås 2021

ISSN: 0347-2477

INNEHÅLL

Förord 7

Inledning
Anngerd Lönn - 9

Från stadsprivilegier till jubileumslogotyper.
Svensk stadshistoria ur ett Boråsperspektiv
Johannes Daun - 15

Bilder av Borås industrialisering
Lars G Strömberg - 35

Handel, postorder, e-handel och ett förändrat Borås
Malin Sundström - 51

De smarta textilierna
Nils-Krister Persson - 73

Konsumtionskultur och konsumtion i ett historiskt
och framtida perspektiv
Karin M Ekström - 95

Tid för lin
Hillevi Skoglund - 111

Borås och idrotten: historiska nedslag och framtida uppslag
Daniel Svensson - 129

En knalles minnen som resehandlare
Lena Gustavsson - 145

De sju häradernas kulturhistoriska förening - verksamhet - 157

Förord

De sju häradernas kulturhistoriska förening, D7kf, grundades 1903 i avsikt att uppföra ett museum, med dåtidens högtravande språk en så kallad fornsal, där man vid sidan om vanliga fornminnen även skulle förvara maskiner och redskap samt prov av ortens äldre och dåvarande industri. Redan från starten började man samla byggnader, föremål och handlingar vilket resulterade i att fornsalen, numera Borås Museum, uppfördes och invigdes i Ramnaparken 1914. Så småningom blev utrymmet i Ramnaparken för trångt så de textila samlingarna flyttades och Tekomuseet, numera Textilmuseet, invigdes 1972. Föreningen är fortfarande ägare till byggnaderna och stora delar av samlingarna på båda museerna. Museiverksamheten drevs i egen regi i Ramnaparken fram till 1984. Numera sköter Borås Stad det löpande arbetet i enlighet med det avtal som då tecknades mellan parterna.

Sedan 1943 har föreningen gett ut en årsbok med fokus på Sjuhäradsbygdens kulturhistoria. Numera bär boken namnet Fässingen, vilket var namnet på den tygväska som knallen/resehandlaren bar sina varor i på sina försäljningsresor runt om i landet. Under vissa perioder har boken getts ut årligen, under andra mer sällan. De senaste decennierna har boken producerats vartannat år. Årsboken har hela tiden haft till syfte att uppfylla föreningens ändamål

- att främja kulturmiljövård och museal verksamhet,*
- att stimulera intresset för konst- och kulturhistorisk forskning och dokumentation, med speciellt intresse riktat mot bygdens textila tradition, och*
- att förmedla kunskap genom föreläsningar och publikationer.*

Då årets utgåva sammanfaller med att Borås fyller 400 år som stad vill jag här också beskriva hur bokens innehåll "varit i säck innan den kom i påse".

Hösten 2018 skickade föreningen in ett förslag till Borås Stad angående firandet av Borås 400 år. Föreningens förslag till firande var ursprungligen att anordna berättarkvällar om olika hantverk som hamnade i knallens (resehandlarens) fässing när han gick ut på sina försäljningsrundor. Som en symbol för knallarna, vilka låg till grund för att Borås blev stad, skulle en tänkt fässing fyllas med exempel på de olika hantverken.

Ursprungsförslaget berättarkvällar utvecklades till att utgöra det historiska perspektivet i Borås Stads 400-årsfirande 2021, där besökaren vid olika tillfällen skulle få pröva på hantverken och föra dialoger kring desamma, lyssna på föreläsningar och paneldiskussioner, delta i dramatiserade stadsvandringar och nås av senaste forskningsrön. Huvudtemat blev TEXTIL som historiskt varit ett starkt förankrat kännemärke för Borås. Med hjälp av de olika inslagen skulle deltagarna kunna identifiera det kulturhistoriska arvet och ta del av vad som hänt utvecklingsmässigt i staden.

För att kunna genomföra det digra programmet etablerades samarbete med ett flertal föreningar och institutioner. Utöver Borås Museum/Textilmuseet och Toarpsgruppen har Hemgården, Textilhistoriska sällskapet, Västragötalandsregionen (VGR), IF Elfsborg samt Högskolan i Borås varit aktiva i genomförandet. Sparbanksstiftelsen Sjuhärad m fl gav projektet de ekonomiska förutsättningar som gjorde allt möjligt.

Innehållet i den bok du nu håller i din hand är det skriftliga resultatet av 2021 års firande av Borås 400 år. Den är samtidigt den 57:e utgåvan av föreningens årsböcker och tillsammans utgör böckerna ett stycke kulturhistoria bevarat till eftervärlden.

Innan jag lämnar plats för dig att fördjupa dig i de intressanta texterna vill jag framföra ett stort tack till samtliga författare men också till årsbokens redaktör Anngerd Lönn som med stort engagemang fört boken i hamn. Tack också till fotografer, Eskils tryckeri, ekonomiska bidragsgivare och alla andra som på ett förtjänstfullt sätt bidragit till bokens tillkomst.

Borås i oktober 2021

Iréne Arvidsson

Ordförande

Inledning

De sju häradernas kulturhistoriska förenings årsböcker Fässingen har för tillfället fokus på platser, hus och människor i de olika häraderna, men föreliggande bok gör ett avsteg från den ordningen på grund av 400-årsfirandet Borås stad, igår - idag - imorgon.

Knallen, som under 1600-talet hellre kallade sig resehandlare, har haft och har fortfarande stor betydelse för utvecklingen av Borås som stad. Lennart Andersson Palm ger i Borås Stads Historia I (2005) en utförlig beskrivning av bakgrunden till hur handelsrätterna kom att regleras under 1600-talet. Ett kungligt brev daterat den 29 juni 1621 ses som det datum då Borås grundades, även om de fullständiga stadsprivilegierna, på Gustav II Adolfs utlandsvistelser, dröjde till 25 maj året efter. En förklaring till privilegierna, daterad 29 april 1624 förtydligar boråsarnas rätt att

...besöka vad ort de hava lust här i vårt rike med sina varor, som är allehanda hemgjort smide och av trä gjort arbete samt vad eljest där nere uti landsändan görs och tillverkas, och det hos vem de vill, föryttra och försälja i städerna och på landet.

(Andersson Palm 2005 s 34)

Under åren har benämningen knalle fått en mer positiv klang och blivit det gängse uttrycket för resehandlare. Numera står knallen lika mycket som symbol för Borås som stadsvapnets två ullsaxar, vilka också fastställdes i privilegiebrevet. Ullsaxarna representerar det smide som var så framträdande under tiden för staden tillkomst.

Logotypen för 400-årsjubileet tar stilistiskt fasta på stadsvapnets ullsaxar.

De sju häradernas kulturhistoriska förening hoppas att årets bok ge något av intresse för var och en i vår breda läsargrupp, då författarna representerar flera olika områden utifrån sina speciella kunskaper och intressen. Vissa tar ett översiktligt historiskt perspektiv på Borås och Sjuhäradsbygden, någon i ett vidare perspektiv, medan andra fokuserar på någon speciell företeelse, aktivitet eller händelse som har påverkat Borås till den stad den är idag. Författarna har alla en koppling till Borås och har valts ut för att bidra till en årsbok som belyser Borås under 400 år. Första kapitlet startar historiskt, hur hamnade Borås på kartan som stad?

Johannes Daun är industrianantikvarie på Textilmuseet, doktor i historia och har forskat om befolkningshistoria, livet i städerna och socialhistoria med fokus på 1800- och 1900-talen. Hans avhandling handlar om befolkningsförhållanden i Borås när 1800-talets industristad växte fram. Han ger i sitt kapitel *Från stadsprivilegier till jubileumslogotyper Svensk stadshistoria ur ett Boråsperspektiv* några övergripande exempel på hur det svenska stadsväsendet har utvecklats sedan medeltiden, vad som kännetecknat urbanisering etc. och hur Borås/Boråsregionen kan fungera som exempel på tiden före och efter grundandet. Han beskriver textilindustrins utveckling, dess uppgång och fall, men visar även att omstruktureringar och t.ex. högskolans tillkomst har haft betydelse för stadens utveckling. Kapitlet illustreras av foton från Textilmuseets arkiv.

Lars G. Strömberg, nästa kapitelförfattare, är filosofie doktor i etnologi. Han har varit filmproducent, arkeolog vid Riksantikvarieämbetet, universitetslektor i etnologi samt universitetslektor i kulturhistoria vid Textilhögskolan i Borås. Numera är han verksam vid Institutionen för Historiska Studier vid Göteborgs Universitet. Som extra koppling till Borås kan nämnas att han var boråsarnas nationaldagstalare 2017. Lars G. Strömberg kapitel *Bilder av Borås industrialisering* tar perspektiv på synen på Borås stad, vilken bild av Borås industrialisering som boråsarna har, eller har haft. Bilden av Borås som industristad är en generationsfråga. För de boråsare som är födda på 1980-talet är industristaden Borås just bara bilder, fotografier eller berättelser. Av förklarliga skäl har medelålders boråsare inga minnen av industristaden Borås, den existerade inte då de växte upp, möjligen fanns den i form av tomma och ödsliga industribyggnader och rivningstomter med murrester utmed Viskan. Kanske hade de fått ta del av berättelser hur det var förr, men deras minnen av barndomens Borås har andra beröringspunkter. För att nu inte tala om de som växte upp i början av 2000-talet, för dem torde bilden av industristaden Borås, i fysisk mening, vara helt uttraderad. Den fanns förmodligen inte ens som en före-

ställning om en industristad. För vad är en sådan för dem? Borås som stad har en självbild av en dominerande textilindustri. Men hur väl stämmer den här bilden med historiska fakta om Borås som industristad? Till föreställningen om Borås som industristad finns också tanken om boråsarna som initiativrika entreprenörer och kreatörer. Lars G Strömberg ställer frågan, är det så?

Malin Sundström säger sig vara passionerat intresserad av handelsfältet och handelsfrågor. Hon är ekonomie doktor och numera docent vid Malmö universitet, men har varit anställd i 24 år på Högskolan i Borås. När Borås fyller 400 år firar hon samtidigt att hon bott mer än halva sitt liv i Borås. Malin Sundströms kapitel *Från knalle till e-handel*, ger en beskrivning över handelns historia, där särskilt fokus läggs på post-order och e-handel. Läsaren bjuds på en resa som belyser handelns roll för Sjuhärad, vikten av att ha driftiga människor i regionen, digitaliseringsfenomenet och e-handeln. Avslutningsvis ges en möjlighet att blicka in i framtiden, då kapitlet avslutas med en aktuell studie om e-handels konsekvenser för Borås organisering och funktion.

Ett annat område som binder ihop forntid, nutid och framtid för Borås är Textilhögskolan. Där sker en omfattande teknisk-vetenskaplig forskning inom Smart Textiles.

Nils-Krister Persson är docent och ansvarig för Smart Textiles Technology Lab, organisationen för teknisk-vetenskaplig forskning inom Smart Textiles-initiativet vid Högskolan i Borås. Nils-Krister Persson beskriver i sitt kapitel *De smarta textilierna* vad Smart Textiles är och redogör för deras tillblivelsehistoria. De forntida textiltillverkarna i Sjuhäradsbygden kunde föga ana vad man har kommit att kunna göra med textilen, men tack vare dessa är Borås i dag en av de ledande internationella spelarna inom utvecklingen av smarta textilier. Utan denna historiska förankring hade det inte blivit något Smart Textiles. Nils-Krister Perssons text tar en början i det ena ledet – ”smartheten”, och placerar smarta textilierområdet i en kontext av andra företeelser som är ”smarta”. Han tar även upp essensen i termens andra led – vad är ”textilier” i sammanhanget. I kapitlet ger han en översikt och analys av olika tidigare definitioner av begreppet smarta textilier samt en beskrivning av den definition som han anser godtagbar. Han fortsätter med att föra in begreppet funktion och ger en rad exempel på interaktioner där smarta textilier interagerar enligt textil till människa, människa till textil, textil till omgivning, omgivning till textil.

Nästa kapitel fokuserar på konsumtion, ett nog så viktigt perspektiv för en handelsstad som Borås.

Karin M Ekström är professor i företagsekonomi, med inriktning på marknadsföring vid Högskolan i Borås. Hon har sedan barnsben varit historiskt intresserad, men även som boråsare haft ett modeintresse och utövar numera även konfektionsforskning. Karin M Ekström beskriver i sitt kapitel *Konsumtionskultur och konsumtion i ett historiskt och framtida perspektiv* vägen från fysiska möten mellan säljare och köpare, via självbetjäning till dagens e-handel och hur konsumtionens roll förändrats över tid. Mode och design, varumärkens betydelse, ett ökat välstånd samt nya kanaler har medfört varierande konsumtionsbeteenden över tid och konsumtionen har blivit en allt starkare social markör. Karin M Ekström diskuterar dagens forskning om konsumtion, men blickar framåt och betonar vikten av en mer hållbar konsumtion.

Vi fortsätter med ett annat historiskt tema som påverkat textilstaden Borås utveckling, nämligen linets betydelse.

Hillevi Skoglund, länshemslöjdskonsulent och anställd vid förvaltningen för Kulturutveckling i Västra Götaland, är hemslöjdskonsulent med textilinriktning och lika intresserad av Sjuhäradsbygdens rika textila kulturarv som av samtida textila slöjdströmningar. Hennes kapitel, *Tid för lin*, handlar om lin, både som växt och värft. Hillevi Skoglund har fokus på Sjuhäradsbygden, det som varit, det som är och det som kanske ska komma. Hon visar exempel på hur Sjuhärad under flera sekel har varit ett lincentrum av rang och hur linet har bidragit till utvecklingen av textilindustrin i bygden. Hon beskriver även projekt som startat i bygden, vilka fått spridning på nationell och t o m internationell nivå, aktiviteter som är viktiga för att bevara linet, både som växt och värft.

Därefter kommer vi in på ett för boråsarna kärt område; idrott- och sportutövande.

Daniel Svensson är filosofie doktor i historia och biträdande lektor i sport management på Institutionen för Idrottsvetenskap (IDV) vid Malmö universitet. Han forskar inom sport management och idrottsvetenskap, med fokus på idrottshistoria och miljöhistoria. Daniel Svensson vill i sitt kapitel *Borås och idrotten: historiska nedslag och framtida uppslag*, genom en rad exempel analysera hur idrotten i Borås har utvecklats under de senaste hundra åren. Det är inte en fullständig katalog över framgångs-

rika och betydelsefulla personer, platser och föreningar, utan snarare en serie nedslag som belyser vilken betydelse idrotten har haft i det moderna Borås framväxt och utveckling, samt hur idrotten och dess villkor har förändrats över tid. Kapitlet avslutas med några reflektioner om idrottens roll i Borås framöver, inte minst kopplat till historia och kulturarv. Generellt menar Daniel Svensson att idrottens kulturarv är föga uppmärksammat och Borås skulle kunna bli en föregångare när det gäller att ta till vara sin idrottshistoria.

Som tidigare nämnts har knallen haft en stor betydelse för att Borås i år firar 400 år som stad. Mycket har redan skrivits om knallar, men mera sällan har han själv fått komma till tals eller synas.

Lena Gustafsson har arbetat som textillärare, är aktiv i folkdanslaget i Borås Hembygdsgille och De Sju Häradernas Hemslöjdsförening och har ett starkt intresse av dräkt- och textilhistoria. Hon ger knallen själv en röst i kapitlet *En knalles minnen som resehandlare* och beskriver knallens betydelse för handelns utveckling i Borås och Sjuhäradsbygden från 1600-talet fram till hur knallens söner var med och påverkade den industriella utvecklingen under senare delen av 1800-talet. I kapitlet ger hon exempel på olika knallar, deras handelsorter och sortiment under olika tider, men visar även knallens egen utstyrsel, boende och familjeförhållanden, inte minst knallens hustrus betydelse för en lyckosam handel. Hon gör detta genom att låta en knalle på ålderns höst berätta om sitt liv.

Med dessa ord önskar vi i redaktionskommittén; Iréne Arvidsson, ordförande i De sju häradernas kulturhistoriska förening, dess styrelse samt undertecknad, er en trevlig läsning.

Anngerd Lönn

Redaktör

Från stadsprivilegier till jubileumslogotyper.

Svensk stadshistoria ur ett Boråsperspektiv

JOHANNES DAUN

Att Borås har nått en ålder av 400 år pekar på att staden behållit sin relevans och att dess invånare genom åren har kunnat anpassa sig till nya förutsättningar i takt med att större och mindre samhällsförändringar har ägt rum. Men kanske är det inte bara ett tecken på den enskilda stadens överlevnadsförmåga, utan även ett uttryck för den stabilitet och vitalitet som hela det svenska stadsväsendet historiskt har kunnat uppvisa. De äldsta svenska städerna går tillbaka till tidig medeltid, och alltsedan Borås bildades omkring 1621 har staden varit en del av det svenska stadsväsendets historia. Precis som när Borås grundades under den tidiga stormaktstiden eller när staden kastades in i järnvägarnas och fabriksbyggnadernas era i slutet av 1800-talet, har Borås varit ganska typiskt för sin tid, med tydliga paralleller till flera andra städers historiska utveckling.

Det är med andra ord möjligt att använda Borås som exempel i ett vidare stadshistoriskt perspektiv. I detta kapitel beskrivs några betydelsefulla delar av svensk stadshistoria och Borås roll i denna, i form av korta nedslag från medeltiden, via stormaktstiden, 1800-talet, den moderna industristaden och slutligen den postindustriella pendlarstaden.

Vad är en stad?

Vad som utgör en stad eller vad begreppet urbanisering innebär kan vara lite olika, beroende på om man frågar till exempel en stadsplanerare, en politiker, en sociolog eller en bostadsägare. Det har också sett olika ut i olika tider – vad som konstituerar en stad och varför vi över huvud taget har byggt städer. Ett nödvändigt kännetecken för en stad som de flesta nog kan hålla med om, men som kanske inte ensamt kan definiera begreppet, är en hög befolkningstäthet. Människor bor tätare och i större antal i städer än på andra håll. Med denna definition hade emellertid större bondbyar kunnat konkurrera med de minsta svenska städerna under tidigmodern tid, där det inte fanns mer än ett par hundra invånare.

Utöver denna demografiska definition behövs därför även en strukturell sådan, som mer fokuserar på stadens funktioner, alltså vad (och vem) den är till för. Sådana funktioner har varierat över tid och mellan olika typer av städer, men med breda penseldrag kan några mönster ändå utkristalliseras i det svenska stadsväsendets historia. Ett försök till att systematisera städernas viktigaste så kallade ”tillväxtfunktioner” under fyra stadshistoriska perioder, görs av historikern Christer Ahlberger i hans bok *Den svenska staden*.

- 1800–1850 jordbruk och administration
- 1850–1910 industri och kommunikation
- 1910–1970 industri och administration
- 1970– administration och utbildning

En skiss som den ovanstående finns det naturligtvis många tänkbara invändningar emot, likafullt är det intressant att notera hur väl utvecklingen i Borås passar i schemat: Från den agrart präglade förindustriella staden, via det sena 1800-talets fabriks- och järnvägsstad, till 1900-talets textilindustriestad, där industrins roll som tillväxtfaktor fram till cirka 1970 är odiskutabel. Likaledes präglas det nutida Borås av offentlig administration, tjänstemannasektor och utbildningsväsende.

Förutom de demografiska och strukturella perspektiven finns också vad man kan kalla ett kulturellt perspektiv, alltså att en stad och dess stadsbor står för en särskild stadskultur, en urbanitet. I denna mening är det först via stadslivets särskilda vanor och bruk som man kan definiera begreppet stad.

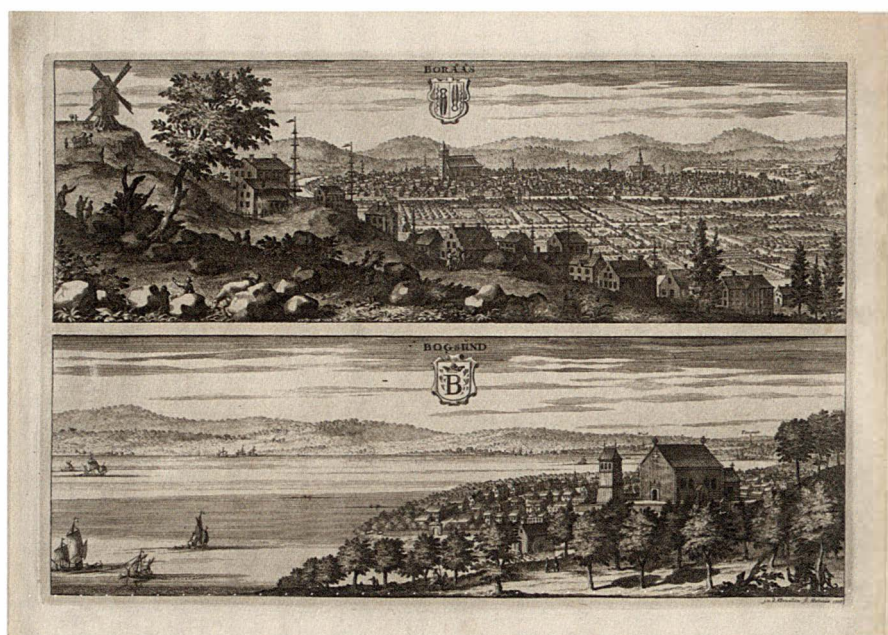
Vad som också bör poängteras angående det stadshistoriska perspektivet, är att städerna med tiden har blivit en allt viktigare del av vårt samhälle och vår vardag. Från att ha varit en jämförelsevis perifer del av agrarsamhället Sverige har städerna vuxit till att inhysa en stor majoritet av bostäderna och arbetstillfällena i det moderna samhället. Vare sig man är stadsbo eller inte, så berörs i stort sett varje invånare i dagens Sverige av vad som sker i städerna och tätorterna. Det innebär att stadshistoria rörande säg 1600-talet, kan betraktas som en smal och nischad historieskrivning, medan 2000-talets historia inte kommer kunna berättas utan att ge händelser, personer och platser kopplade till olika städer det största utrymmet.

Tiden före Borås grundläggande

Det svenska stadsväsendet är många hundra år äldre än staden Borås. Likväl hade området som senare skulle bli Borås stad och kommun en tidstypisk och lokalt sett betydelsefull funktion även i det medeltida samhället. Platsen där staden Borås anlades på 1600-talet var knappast någon ödemark utan hade varit bebodd sedan åtminstone medeltiden. Borås byggdes nämligen där kyrkbyn i Torpa socken var belägen och sockenkyrkan omvandlades till stadskyrka. Torpa socken kom sedan att kringgärda Borås och fungera som en landsförsamling till staden.

Torpa sockens kyrkby är omnämnd på 1400-talet, men man kan anta att platsen varit bebodd längre tid än så. Vid tiden för Borås anläggande fanns flera gårdar i och kring kyrkbyn. Torpa socken hade ett strategiskt läge längs Viskan, nära brytningspunkten mellan häraderna Veden, Kind, Mark och Ås. Det vidare området i denna del av Sjuhäradsbygden hade en viktig del i den regionala medeltida och tidigmoderna ekonomin, med lokalt hantverk, marknadsplatser, oxhandel och läget nära gränsen mot danska Halland. Området låg på behörigt avstånd från den närmaste staden Bogesund, det vill säga dagens Ulricehamn. Dessutom var Viskadalen och likaså Ätradalen kommunikationsleder sedan långt tillbaka.

I denna mening hade det agrara området i Torpa med omnejd – Borås föregångare – en intressant och för området typisk roll i det historiska Sverige som föregick stormaktstiden. Men det var alltså i början av 1600-talet som Borås på riktigt blev en del av svensk urbanhistoria.

Delvis påhittade vyer över Borås och Bogesund (Ulricehamn) avbildade i det så kallade Sueciaverket. Borås ses från väster. Utanför Bogesund breder sjön Åsunden ut sig. Sueciaverkets vyer över de svenska städerna ger sken av att de var större än vad de egentligen var, och kan tolkas som statsmaktens dröm om ett urbant Sverige. Bildkälla: suecia.kb.se (Kungl. Biblioteket).

1600-talet och stormaktstidens samhälle

Under 1600-talets första hälft utvecklades Sverige till en europeisk stormakt. En viktig del i denna utveckling var att en starkare och mer sofistikerad statsapparat byggdes upp, vilket var nödvändigt för att administrera beskattning, militärväsende, rättskipning och annat. En del i denna process var ett aktivt grundande av nya städer. Från kronans perspektiv var städer nödvändiga för att man mer effektivt skulle kunna beskatta handeln med allehanda varor, dessutom var antagandet att ett rikt stadsväsende skulle gynna både handel och hantverk. Grundprincipen var att all kommersiell handel skulle äga rum i städerna eller vid särskilda marknader. Handelsvaror som fördes in i städerna beskattades med så kallad landtull, även kallad lilla tullen. Mellan 1610- och 1640-talet grundades således ett mycket stort antal nya städer i Sverige – samtidigt som äldre, medeltida städer omlokaliseras eller ombyggdes – och en grund lades för ett svenskt stadssystem som sedan inte kom att förändras särskilt mycket förrän under slutet av 1800-talet. Merparten av de städer som grundades

under stormaktstiden har levt kvar fram tills idag och under 200-årsperioden mellan cirka 1680 och 1880 tillkom bara en handfull nya städer. En av de nya städerna som grundades i Sverige i början av stormaktstiden var Borås. Faktum är att åren kring 1620 utgjorde en av de mest intensiva perioderna av stadsgrundande. Den svenska statsmakten hade nyligen betalat det sista av Älvsborgs andra lösen, en sorts krigsskadestånd till Danmark, och bedrev krig mot Polen. Statsfinanserna behövde stärkas. Bara under åren 1619–1622 grundades bland annat städerna Alingsås, Luleå, Piteå, Sundsvall, Söderhamn, Norrtälje, Göteborg, Borås och i Finland Karleby, Nykarleby och Torneå.

Vissa städer fick rättigheter att bedriva fjärrhandel, alltså import och export på utländska hamnar, medan de flesta städerna skulle fokusera på inhemsk handel. De sistnämnda städerna kallades för uppstäder och Borås var en av dem. Statsmaktens strävan att styra all handel till städer och marknadsplatser var mer ett ideal än en realitet. I gränstrakter pågick otillåten import och export, längs kusterna bedrev allmogens handel via båt och i det glesbefolkade norra Sverige fanns en omfattande men svårreglerad handel med bland annat pälsvaror. Städerna Åmål och Strömstad, även de bildade under stormaktstiden, syftade till att ge kontroll över den lokala handeln i gränstrakterna till det danska Norge.

Otillåten handel på landsbygden kallades landsköp. Det var bland annat för att stävja de utbredda landsköpen i Norrbotten som man 1621 grundade Piteå, där Öjebyn ligger idag (staden flyttade till nuvarande läge efter en brand 1666). Bönder i Pitetrakten bedrev handel till lands och till sjöss samt med befolkningen i Pite Lappmark. En liknande bakgrund fanns som bekant till att Borås grundades vid samma tid, nämligen för att knyta gårdfarihandeln till en stad, så att denna resande handel kunde utövas av privilegierade handelsmän.

De gårdfarihandlande bönderna i trakten fick besked om att bilda en stad i Vedens härad 1619 och bosätta sig där som borgare, om de ville fortsätta med sin handel. Valet föll på Torpa kyrkby där en stad började byggas åtminstone 1620. Från 1621 finns ett kungligt brev som bekräftar staden, och året därpå, 1622, undertecknades stadsprivilegierna. Det förklarar varför Borås födelseår förr ansågs vara 1622. I och med 1600-talets långsamma kommunikationer var det ibland tillfälligheter som avgjorde om en stads "födelseår" inträffade det ena eller andra året. Åren kring Borås grundande var Gustav II Adolf exempelvis iväg på längre resor till Baltikum och på friarresa till Tyskland, vilket gjorde att vissa administrativa göromål fick skjutas upp.

1600-talets Sverige var dock ännu ett agrart land med en agrar ekonomi – jordbruket var den absoluta huvudnäringen och så skulle det vara ända in på 1800-talet. I Boråstrakten var det alltså fortfarande i socknar som Toarp, Kinnarumma och Seglora som motorn i den lokala ekonomin och produktionen fanns.

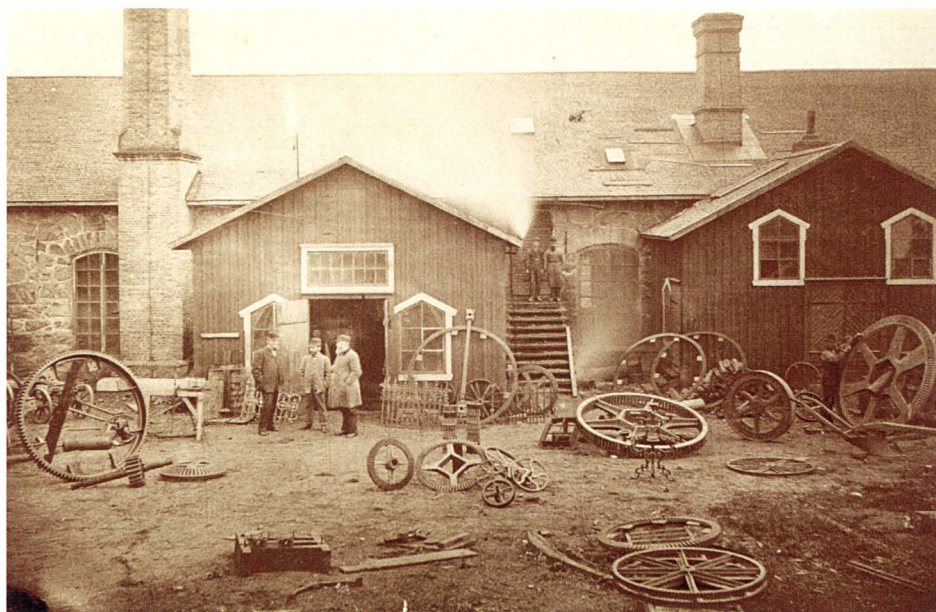
1800-talet och det framväxande industrisamhället

Under de sista decennierna på 1800-talet växte och diversifierades den svenska industrin i hög fart. Från att ha varit förknippat med järnbruk, glashyttor, sågverk och dylikt på landsbygden och små brukssamhällen eller gamla manufakturerna i städerna, fick Sverige industrier i modernare mening, inte minst i städerna och deras utkanter.

I Västsverige etablerades olika industrier inom ett par ganska tydliga regionala nischer. Verkstadsindustrin i Trollhättan med företag som exempelvis Stridsberg & Biörck och Nydqvist & Holm (Nohab), SAAB och Flygmotor är ett sådant exempel, ett annat är konservindustri och annan industri relaterad till fiske och maritima näringar i Bohuslän eller bruksindustrin uppåt Dalsland. Storstaden Göteborgs industri var mer diversifierad och var vid sekelskiftet 1900 präglad av textil-, livsmedels- och verkstadsindustri.

Den kanske mest utpräglad nischade regionen inom västsvensk industri var dock Sjuhäradsbygden med sin textilindustri. Textilindustrin var en av branscherna som tidigt etablerades i landet och i Sjuhäradsbygden finns välkända och mycket tidiga exempel i form av fabriker i Rydboholm, Viskafors, Svaneholm och Rydal. Inne i Borås grundades ett väveri vid Viskaholm på 1850-talet, men det var ett par decennier senare som etableringen av textilfabriker i staden verkligen tog fart – i slutet av 1890-talet fanns över 70 fabriker i staden. Vid seklets slut var Borås roll tydlig som centrum för Sjuhäradsbygdens textilindustri sett till såväl industrins bredd som antal fabriker, antal arbetstillfällen och rollen som nav för kommunikationer och ekonomi.

En nödvändig förutsättning för industrins etablering i städerna var att där fanns tillräckligt med arbetskraft. I denna mån hänger det industriella genombrottet ihop med det urbana genombrottet – som för svensk del hade sin startpunkt ett par decennier före industrialiseringen, och som särskilt har studerats av historikern Lars Nilsson. Vad som hände i Sverige från och med ungefär 1800-talets mitt, var nämligen att städernas invånarantal – givetvis med vissa undantag – började öka i en snabbare

Under 1800-talets sista decennier etablerades ett stort antal fabriker i Borås, främst inom textil. Borås Mekaniska Verkstad, som här avbildas, tillhörde inte textilindustrin men gjorde däremot många arbeten för olika textilfabriker. På bilden ser vi kuggjul, järnstaket, armatur och annat som fanns i verkstadens produktion. Fotograf: P.A. Eriksén, Borås. Textilmuseets arkiv.

takt än invånarantalet i övriga landet, det vill säga på landsbygden. Från att under lång tid ganska stadigt ha utgjort 10 procent av Sveriges befolkning, började den svenska stads- och tätortsbefolkningen sakta med säkert att utgöra en allt större del av totalbefolkningen. Orsaken till städernas snabba befolkningstillväxt på 1800-talet låg delvis i höga inflyttningstal, men även i att dödligheten minskade samtidigt som barnafödandet var fortsatt högt. Den minskade dödligheten i städerna hängde i sin tur ihop med en förbättrad levnadstandard, bättre näringsintag och minskad förekomst av epidemiska sjukdomsutbrott.

Under 1800-talets slut och 1900-talets början växte många svenska städer i en takt som idag saknar motstycke. Vissa städer kunde dubblera sitt invånarantal inom loppet av ett decennium eller två. En av de absolut snabbast växande svenska städerna var Borås. Stadens befolkning ökade från drygt 3 000 invånare år 1870, till nära 16 000 vid sekelskiftet 1900 och mer än 30 000 på 1920-talet. Endast Helsingborg visade en starkare befolkningstillväxt, beroende på hur man räknar. Man kan föreställa sig

vilken intensiv nybyggnation av bostäder, vägnät, arbetsplatser, skolplatser med mera, som förutsattes för att en sådan hög folkökningstakt skulle vara möjlig, likaså vilken trångboddhet och annan olägenhet som folkökningen förde med sig för främst den fattiga arbetarbefolkningen.

1800- och 1900-talets snabbt växande städer är ett mycket tydligt exempel på urbanisering och stadsmässighet i den demografiska mening som nämndes inledningsvis. Industrialiseringen i sin tur är ett exempel på den strukturella definitionen, där en ny viktig funktion – det vill säga fabriksproduktion – tillförs städerna och påskyndar tillväxten. Under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet knöts även kommunikationer i olika form allt mer till städerna, exempelvis i form av järnvägar, massmedia och utvecklad posthantering – även här är Borås ett bra exempel. En annan sektor som fördes från landsbygden och delvis till städerna var militären, som efter indelningsverkets avskaffande kring förra sekelskiftet tydligare inordnades i regementen, med infanteriförbandet i Borås som lokalt exempel.

1900-talet och textilindustrins huvudstad Borås

Under 1930-talet nåddes en intressant punkt i svensk stadshistoria, då passerade nämligen andelen stads- och tätortsbor i Sverige 50 procent. Sedan denna tid finns alltså en majoritet svenskar som lever i städer och andra tätorter. Andelen fortsatte sedan att öka genom efterkrigstiden och de så kallade rekordåren på 1950- och 1960-talen, innan stadstillväxten började plana ut från och med 1970-talet. Parallellt med den växande stadsbefolkningen mätt på riksnivå, fortsatte Borås formidabla folkökning. Borås klättrade på listan över landets största städer och tillhörde topp-tio ända in på andra hälften av 1900-talet. Under några år på 1930-talet var Borås landets sjätte största stad, med sina drygt 40 000 invånare. Mellankrigstidens Borås var samtidigt den stad i Sverige som hade högst andel industriarbetare (och även högst andel kvinnliga industriarbetare). Borås hade länge alla förutsättningar att växa, i egenskap av en industristad med stora inslag av handel, med basnäringar som även sysselsatte många kvinnor samt med ett tätbefolkat omland utan konkurrens från andra större städer.

Fram till mitten av 1900-talet fanns mycket industri kvar i centrala lägen i staden, inte minst i anslutning till järnvägarna. Förutom själva fabriksbyggnaderna upptog lagerlokaler för råvaror och färdiga varor stora ytor. Vissa av de centralt belägna industrierna var av gammalt datum och hade

Bilden visar Norrby spinneri och väveri och den framväxande stadsbebyggelsen på Norrbygårde vid slutet av 1800-talet. Området är ett utmärkt exempel på den nya bebyggelse som bröts fram utanför det gamla stadsområdet, i anslutning till industri, järnväg och andra nya näringar. Fotograf: Gustaf Nilsson. Borås Stadsarkiv.

en gång i tiden anlagts utanför stadskärnan, varefter staden vuxit och till slut kringgärdat industriområdena. Fabrikernas centrala lägen gjorde att industrin blev synligare för fler människor och en mer påtaglig del av stadsbilden; ingen som kom med tåget till Borås kunde missa att man anlant till textilindustrins stora centrum i landet. Det stora och delvis sammanhängande komplexet av industribyggnader som ingick i Borås Wäfveri AB är ett bra exempel på denna centralt belägna industri, med färgeri inne i stadskärnan (där Hotell Grand ligger idag), väveri och huvudkontor samt sedermera lager vid Viskaholm, spinneriet och väveriet Norrby tvärs över järnvägen samt tryckeri och beredningsverk uppåt Simonsland. Bredvid Norrby-fabriken låg företagets stora Ångcentral och dess kolupplag. Vidare åt norr vidtog Svenskt Konstsilkes stora fabrik, där Borås Wäfveri var storägare. Längs med och nästan tvärs igenom detta fabrikskomplex slingrade sig järnvägen och Viskan. Av denna täta och av industrin präglade stadsmiljö finns inte mycket kvar idag. Bilden på nästa sida ger en uppfattning av hur området har förändrats.

Förr slingrade sig både järnvägen och Viskan genom Borås Wärfveris fabrikskomplex uppåt Norrby och Simonsland. Av denna täta och industriellt präglade stadsmiljö finns inte mycket kvar idag. Fotografiet är taget från Krokshallsberget och ger en uppfattning av hur området har förändrats. Textilmuseets arkiv.

Fabriker som inte krävde lika stora ytor och som inte förorenade staden med buller och utsläpp kunde lättare bli kvar i centrala lägen. Konfektionsindustrin i Borås är ett sådant exempel, med exempelvis Algots och Erlabolagets stora anläggningar i kvarteren i södra delen av Centrum. 1960 tillkom en av de sista större centrala industribyggnaderna i Borås, nämligen Borås Wärfveris nya färdigvarulager i kvarteret Viskaholm, en massiv byggnad i gult tegel som idag utgör något av ett monument över företagets stora påverkan på stadsbilden. Lagerbyggnadens framtida existens är för övrigt i skrivande stund högst osäker på grund av planer om att ersätta byggnaden med ett modernt bostadskvarter.

Efter hand blev industrierna större och dessutom mindre beroende av järnvägen (i och med lastbilstrafikens definitiva genombrott) och kunde då flyttas ut i ytterområden. Samtidigt planlades stora bostadskvarter som satelliter utanför de gamla stadskärnorna, allt anpassat för bilburna transporter. Detta förändrade stadsbilden i många svenska orter. För att fortsätta på exemplet Borås Wärfveri AB kan Rydaverket ges som exempel, en modern och för sin tid mycket stor anläggning som anlades 1962–1963 nordväst om staden som beredningsverk för koncernens tyger. Ett kanske ännu tydligare Boråsexempel på ett modernt, utrymmeskrävande industriområde som anlagts bortom stadskärnan är Viareds industriområde, som

har växt fram sedan 1970-talet, bland annat i samband med Volvo Bussars etablering i Borås.

När industrierna allt mer lämnade städernas innerområden kom färre människor också i kontakt med dem på daglig basis. Industrin blev allt mindre en del av den vardagliga stadsmiljön – på gott och ont. En jämförelse kan göras med exempelvis hamn- och varvsstaden Göteborg, där varor på kajerna och ljudet från varven länge var en del av stadsbilden, men vars verksamhet efterhand flyttades ut mot Arendal och därmed bort från allmänhetens uppmärksamhet.

Borås Wärfveris beredningsverk Rydaverket var en stor och toppmodern anläggning som anlades utanför staden i början av 1960-talet. Byggnaden finns kvar än idag. Fotograf: Th. Göransson, 1971. Textilmuseets arkiv.

Industrikris och förändrad arbetsmarknad

Under 1970-talet inträdde Sverige och västvärlden i en industrikris som orsakats av bland annat stigande oljepriser, konkurrensproblem gentemot låglöneländer, överetablering och svårigheter att finna arbetskraft. Industrikrisen hade påtagliga effekter på det svenska stadsväsendet eftersom många orter i princip helt hade vuxit fram på grund av sin lokala industri. En bransch som drabbades hårt, och som på olika vis hade haft problem sedan 1950-talet, var textil- och konfektionsindustrin. Den så kallade tekokrisen drabbade textilstäder som Norrköping, Malmö och

Borås mycket hårt. I Borås fall var det under 1960- och 1970-talen som de ogynnsamma konjunkturerna för textil och konfektion på allvar gjorde sig gällande.

Som en följd av att fabrikerna i och kring Borås drog ned eller stängde helt, avtog också stadens folkökning. Snart övergick det i att invånarantalet istället minskade. Minskningen pågick under 1970-talet och fortsatte under 1980-talet. Befolkningsutvecklingen i Borås under 1990-talet kan beskrivas som en stagnation och det är framför allt under 2000-talet som folkökningen tagit fart igen. Idag kan det kännas avlägset att bostäder för några decennier sedan fick rivas eller att bostadsrättsägare kunde förlora hela sin insats när de flyttade eftersom lägenheterna var osäljbara.

Borås var på inget vis unikt i denna utveckling. Eftersom strukturomvandlingen inom industrin sträckte sig långt utanför bara textil- och konfektionsindustrin upplevde ett stort antal orter runt om i landet en liknande tillbakagång. Exempelvis minskade även Göteborgs befolkning under 1980-talet. Befolkningen i Borås minskade genom både utflyttning och minskad inflyttning, men nedgången kan även ha berott på att andelen unga människor i begrepp att bilda familj blev färre. Under de år då Borås befolkning krympte var minskningen störst bland invånare med utländskt medborgarskap, det var alltså i hög grad arbetskraftsinvandrare som lämnade staden. Tätorterna runt Borås drabbades också, exempelvis stod var fjärde lägenhet i Viskafors tom på 1980-talet.

I och med den successiva avvecklingen av textilindustrin påskyndades också transformationen av stadsmiljön, som allt mindre präglades av industriell verksamhet. Under 1900-talets sista decennier genomfördes flera större rivningar av fabriksbyggnader som stod tomma. Ett flertal ytterligare byggnader var tidvis rivningshotade men blev bevarade bland annat på grund av ett ökat intresse för industriebbyggelsens historiska och antikvariska värden, exempelvis lokverkstaden vid Åhaga eller det gamla väveriet (och senare verkstadsindustrin) Viskastrand. Ett mer närtida exempel på ett fabrikskomplex som delvis har bevarats är Svenskt Konstsilkes stora anläggning på Simonsland, idag Textile Fashion Center. Till saken hör dock att det har varit lättare att hitta sätt att återanvända den typ av fabrikslokaler som blivit kvar i Borås eftersom tekoindustrin inte krävde lika stora och specialbyggda anläggningar som exempelvis ett smältverk eller en cementfabrik.

Många av Borås äldre fabriksbyggnader har rivits och då även de för staden kännetecknande höga skorstenarna. Här har Textilmuseets fotograf Torleif Steinsson fångat skorstenen till Borås Spinneri mitt i fallet då den sprängdes 1981. Textilmuseets arkiv.

Kommunreformer

I administrativ mening var kommunreformerna den största omdaning av det svenska stadsväsendet under 1900-talet. Boråsområdet ingick också i dessa reformer. Sveriges första kommuner i modernare mening inrättades i början av 1860-talet då vissa av de gamla kyrksocknarnas ansvarsområden lades på de nyinrättade självstyrande landskommunerna. Dessa tidiga kommuner var ett par tusen till antalet och motsvarade huvudsakligen de socknar som fanns i landet. Förutom landskommuner fanns städer, köpingar och municipalsamhällen.

Under ett antal decennier bestod Sverige av dessa cirka 2 500 små kommuner, men i takt med att allt fler uppgifter lades på kommunerna och dess förvaltning växte stod det på 1900-talet klart att många av landets kommuner var alldeles för små för att kunna dra in nog med skattemedel för sin verksamhet. En större kommunsammanslagning för hela landet gjordes på 1950-talet då drygt 800 storkommuner istället bildades. I området som idag är Borås kommun fanns då cirka sex-sju kommuner, beroende på hur man avgränsar (bl.a. Brämhults, Fristads, Långhems, Sandhults, Toarps och Viskafors kommuner).

Staden Borås, som alltså under 1900-talets mitt kringgärdades av ett antal nya storkommuner, hade också vuxit under seklets gång. I de flesta större städerna blev frågan om att inkorporera angränsande områden förr eller senare aktuell. Ett exempel från Göteborg är när Majorna över en natt införlivades i staden (1868) eller när Örgryte gick upp i staden 1922. Inkorporeringarna berodde ofta på att man ville lägga områdena under städernas ordnings- och byggnadsstadgor, men kunde även bero på behov av mark att expandera på eller frågor om fattigvårdskostnader. Torpa socken hade legat som en krans runt Borås ända sedan staden grundades. 1920 beslutades att hela Torpa skulle inkorporeras i Borås, varpå staden till ytan plötsligt blev en av de största i Sverige.

På 1970-talet blev det åter dags för en stor svensk kommunreform, som syftade till att bilda ännu större och färre kommuner. Där befolkningsunderlaget tillät ville man uppnå en folkmängd på åtminstone cirka 10 000 invånare. En betydelsefull lagändring trädde i kraft 1971, då man inte längre gjorde skillnad mellan (lands-) kommunerna och städerna – alla områden skulle rymmas under samma administrativa form, alltså kommunen. 1974 såg Borås kommun dagens ljus. De kringliggande kommunerna som bildats på 1950-talet upplöstes och blev en del av Borås. 1995 skedde en stor förändring av Borås kommun genom att Bollebygd bröts ut och bildade egen kommun. Hade inte denna utbrytning skett hade alltså även Bollebygdsborna varit del av Borås Stads 400-årsfirande år 2021.

I morgon är vi mer än 100.000 som bor i Borås nya kommun.

Klockan 12 i natt föds Borås nya kommun. De sex gamla kommunerna Bollebygd, Borås, Dalsjöfors, Fritids-, Sandvål och Viklöfsborg går samman för att göra en enhetlig och förne morgondagens samhälle.

Men där är ju klart att en så genomgående reform inte är en kommunansamling utan genomförs på en natt. Förändringsarbetet har pågått under lång tid i samverkan med representanter för de gamla kommunerna. Tillsammans har man försökt att föra en form som gör övergången så smidig och möjlig. Men ännu återstår många problem att lösa. Och därför får vi räkna med att alla förändringar inte kommer på en gång utan under förloppet.

I Borås nya kommun kommer även de mindre enheterna att spela en betydelsefull roll. Ta en såväl våra läroverk som våra den viktigaste utgörelsen att ge oss näringslivet. Och det kommer de att fortsätta med.

För första gången i den riktningen är in- och utvandring i de gamla kommunernas lokaler. Där kan du också få frågor. Och vissa dagar i veckan kan du även få social och teknisk service där. Dessutom har du ju naturligtvis också möjligheten att från Borås. De flesta av dem hittar du i Stadshuset och det nybyggda Sjukhuset vid Södra Torget. Om ett flertal förändringar kommer att flyttas på nytt.

Se kommande nummer!

Servicebureaus öppettider

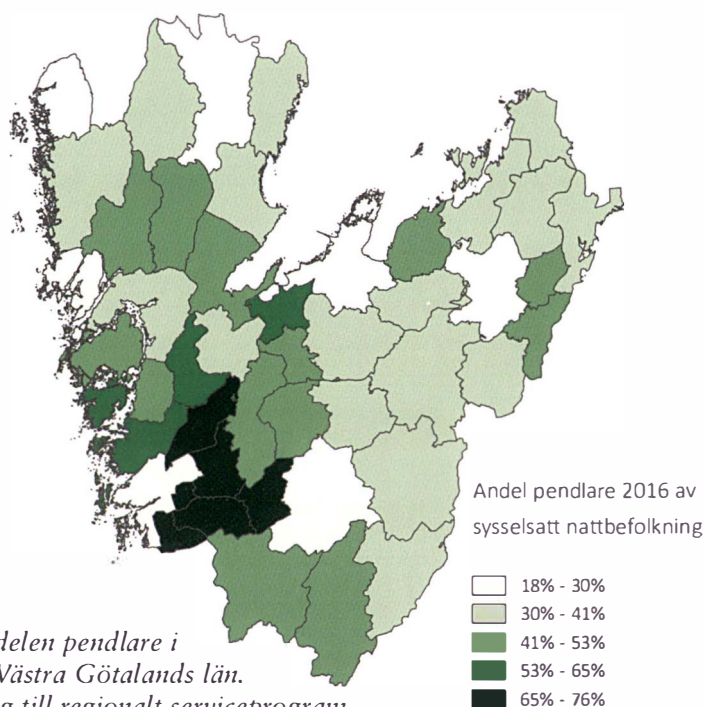
Expedition/Information	Sociala ärenden	Barntjänst- och familjehjälpsenheten	Arkiv- och födopappersbyrå	Byggnadsinspektör	Fåglar- och vildsvin	Schuldbörskontor: väg och vattenslag
Bollebygdskontoret	måndag-torsdag	måndag-torsdag	2 o 3 o fredagen i varje månad	fredag	fredag	fredag
08.00-12.00	10.00-12.00	16.00-18.00	2 o 3 o fredagen i varje månad	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
13.00-17.00	16.00-19.00	16.00-19.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
Dalsjöforskontoret	måndag-torsdag	fredag	1 o 2 o fredagen i varje månad	fredag	fredag	fredag
08.00-12.00	08.00-12.00	10.00-12.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
13.00-17.00	13.00-17.00	16.00-18.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
Fritidskontoret	måndag-torsdag	fredag	2 o 4 o fredagen i varje månad	fredag	fredag	fredag
08.00-12.00	08.00-12.00	10.00-12.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
13.00-17.00	13.00-17.00	16.00-18.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
Sandvålskontoret	måndag-torsdag	fredag	3 o 4 o fredagen i varje månad	fredag	fredag	fredag
08.00-12.00	08.00-12.00	10.00-12.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
13.00-17.00	13.00-17.00	16.00-18.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00
Viklöfskontoret	måndag-torsdag	fredag	2 o 4 o fredagen i varje månad	måndag	måndag	måndag
08.00-12.00	08.00-12.00	10.00-12.00	15.00-17.00	13.00-17.00	13.00-17.00	13.00-17.00
13.00-17.00	13.00-17.00	16.00-18.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00	15.00-17.00

BORÅS KOMMUN

Så här annonserade Borås kommun på nyårsafton 1973, inför 1974 års kommunsammanslagning. Källa: Borås museums klipparkiv.

2000-talet och den nutida pendlarstaden

Under de senaste decennierna har arbetsmarknaden och utbildningssektorn förändrats, något som även påverkat städerna och deras förhållande till varandra. Sedan länge har vi en svensk utbildningsgång där "alla" förväntas läsa en gymnasieutbildning efter den obligatoriska grundskolan och en stadigt ökande andel unga vuxna läser sedan vidare inom högskola och annan vuxenutbildning. Antalet studerande ungdomar och vuxna är därför mycket högre än för ett par decennier sedan. Samtidigt ligger arbetslösheten på en nivå som hade varit otänkbar på exempelvis 1970-talet. De som är sysselsatta på arbetsmarknaden är i hög grad verksamma inom offentlig sektor (exempelvis vård och utbildning) och inom service- och tjänsteyrken. Denna arbetsmarknadsstruktur gynnar städer som Borås, alltså de större tätorterna, där stora arbetsgivare såsom sjukhus och högskola har sin verksamhet. Bara den personal som är anställd av Borås Stad i syfte att utföra de uppgifter som är kommunala ansvarsområden gentemot kommuninvånarna uppgår idag till cirka 10 000 personer.

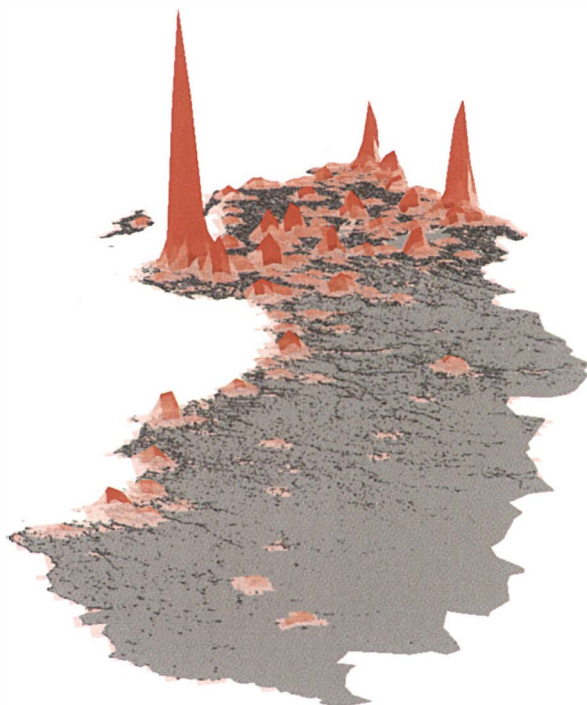

Kartan visar andelen pendlare i kommunerna i Västra Götalands län.

Källa: "Underlag till regionalt serviceprogram (RSP) 2019-2020" (VGR 2018).

En viktig del i den moderna stadens sysselsättningsmönster är pendling. Kartan nedan visar hur Sveriges befolkning är fördelad över landet. Höga staplar betyder alltså stor folkmängd. Som väntat framträder först tre höga staplar som utgör landets tre storstadsområden, det vill säga Stockholm, Göteborg respektive Malmö med omnejd. Men utöver de tre högsta staplarna ser vi på kartan ett flertal medelhöga staplar. Det är de urbana centrum som dels binder ihop storstadsregionerna och dels utgör egna regionala fästen. Dessa staplars centralorter är städer som Örebro, Jönköping, Karlstad, Linköping och Luleå. Det är också här vi återfinner det nutida Borås. Denna typ av större eller medelstora städer hyser idag en mycket stor del av Sveriges befolkning och bildar viktiga lokala nav för pendling, arbete och handel tillsammans med mindre kranskommuner. Borås, den nästa största kommunen i Västsverige, är ett tydligt sådant nav, som inåt landet inte blir "avlöst" förrän man når Jönköpingstrakten.

Staplarna på kartan motsvarar passande nog också i stort sett de kommuner i Sverige som Sveriges Kommuner och Regioner kategoriserar som "större stad" i sin fördelning i så kallade kommungrupper. Indelningen i kommungrupper baseras huvudsakligen på kommunens folkmängd och hur stor andel som dagspendlar till t.ex. grannkommunen.

Kartan är skapad av Daniel Brandt, Högskolan Dalarna och först publicerad i Norstedts Sveriges historia 1965–2012, s. 58.

Gruppen ”Större stad” kännetecknas av en relativt stor befolkning och hög andel in-pendling (40 000–200 000 invånare i kommunens största tätort). På så vis finns tydliga paralleller mellan annars ganska olika städer som exempelvis Borås och Luleå, som båda har tusentals in-pendlare som arbetar på exempelvis det regionala sjukhuset, på högskolan, i offentlig administration eller som studerar i staden. På samma vis skulle en ort som Kinna kunna jämföras med Boden i och med ortens förhållande till en större granne som kan erbjuda ytterligare service, arbetstillfällen med mera (alltså Borås respektive Luleå). Sådana kommuner klassas SKR som ”Pendlingskommun nära större stad”, med definitionen att mer än 40 procent av den sysselsatta befolkningen pendlar till annan kommun, huvudsakligen till en ”Större stad”. Både Mark och Svenljunga är sådana kommuner.

”Stadens” återkomst?

En intressant och tidstypisk detalj i SKR:s namn på kommungrupper är att ordet ”stad” är tillbaka, trots att det uttryckligen är en klassificering av just kommuner. Som bekant har ordet stad också börjat användas offentligt av många kommuner när deras förvaltningar och nämnder själva omnämner sig, medan stad mer sällan hänvisar till det *geografiska* området som kommunen utgör. Borås kommun är även här rätt i tiden, genom att kalla sig ”Borås Stad”. Andra kommuner som också lagt till ”stad” i logotyper, hemsida och liknande är exempelvis Mölndals Stad, Vaxholms Stad, Västerås Stad och Sundbybergs Stad. Det kan antas att denna namnform ska signalera närvaro av stadsmässighet eller urbanitet i positiv mening, men kanske kan det också ses som ett uttryck för att det är en plats med historia och traditioner. Kommuner som inte valt denna moderna namnform (förutom de som historiskt aldrig haft någon stad) tycks framför allt vara sådana som antingen redan har efterleden stad i sitt namn, såsom Karlstad och Strömstad, samt de vars kommunnamn inte motsvarar största centralorten eller där det finns flera större orter. Marks kommun kommer därför sannolikt aldrig att börja kalla sig Marks Stad och inte heller skulle Skeneborna gilla om man kallade Mark för Kinna Stad eller vice versa. På samma vis skulle troligen Marstrandsborna protestera om Kungälv kommun blev Kungälv Stad. En udda variant finns i Eskilstuna kommun där den gamla staden Torshälla har en egen stadsdelsnämnd som heter ”Torshälla stads nämnd”.

En följd av namnformen ”Stad” är, som antyds ovan, att fokus oundvikligen riktas mot centralorten, alltså den gamla staden. I Borås kommun finns ju även andra tätorter med en hyggligt stor befolkning och en intressant historia, exempelvis Dalsjöfors i Toarps socken som hyste en stor linneindustri och ligger i klassisk hemindustri- och gårdfarihandlarbygd eller de sammanhängande fabrikssamhällena Rydboholm, Viskafors och Svaneholm med sin rika industrihistoria och bruksortskaraktär. Ett annat exempel är Fristad med sina bland annat militärhistoriska och textilhistoriska traditioner. För att skilja dessa orter från tätorten Borås används i den kommunala förvaltningen idag begreppet serviceorter, vilket syftar på att de ska erbjuda en viss grad av service i form av t.ex. skola, bibliotek, idrottshallar och dylikt. Somliga ortsbor har dock kritiserat ordet serviceort, som ju inte har samma traditionsfyllda klang som exempelvis stad eller by. Till saken hör att det i andra landsändar finns hela kommuner som har färre invånare än vad t.ex. Fristad eller Viskafors har.

Ett annat tidstypiskt uttryck för offentliga verksamheters marknadsföring och kommunikation med medborgarna är att själva 400-årsjubileet i Borås har blivit försett med en särskild symbol. Jubileumssymbolen består av tre ullsaxar (med inspiration från stadsvapnet) som formar siffrorna 400. Särskilda jubileumssymboler med siffrorna 400 har tagits fram även i andra jubilerande städer, exempelvis Norrtälje, Luleå och Piteå. Ett annat exempel är myndigheten Riksarkivet som 2018 fyllde 400 år och då använde en symbol där stiliserade arkivhandlingar formade siffrorna 400.

Borås och framtidens stadsväsende

Allt pekar på att en stad som Borås kommer ha en viktig funktion även under de kommande decennierna. I en framtid med fortsatt urbanisering – vare sig den är demografisk, strukturell och kulturell – får Borås en intressant position som regional centralort och som länk i det göteborgska storstadsområdet mellan storstaden och småorterna. Transportinfrastruktur som Riksväg 40, Landvetter flygplats och den framtida stambanan är sådant som även på längre sikt kommer binda Borås till sin större granne i väster. Personalkrävande större arbetsgivare såsom Högskolan i Borås, Södra Älvsborgs Sjukhus och stadens kommunala administration borgar dessutom för en stor dagspendlande befolkning från kringliggande orter. En annan stor pendlargrupp är gymnasieelever.

Inom forskningen används begreppet andrastad eller second city, vilket inte bara ska tolkas som den storleksmässigt näst största staden utan även som den stad som vuxit genom andra orsaker än till exempel status som huvudstad och liknande. Typiska andrastäder är Liverpool, Hamburg och för svensk del Göteborg. Andrastäderna har ofta haft en prägel av företagande och industri och har därför också känt av strukturförändringarna inom dessa näringar under 1900-talets andra hälft. Dessa tankegångar har nyligen beskrivits mer utvecklat rörande Göteborg i en artikel av historikerna Erik Hallberg och Lars Nyström. Det är lockande att betrakta även Borås ur detta perspektiv, men för regionala västsvenska förhållanden. Då blir Borås den typiska andrastaden till Göteborg, och intar en sorts ”underdog-roll” som ofta visat sig gynnsam.

Vad exemplet Borås visar, är att stadsväsendet och själva den roll som städer spelar i samhällsutvecklingen – ekonomiskt, socialt, kulturellt – är något som över tid är föränderligt och att sådana strukturförändringar dessutom kan komma hastigt. På längre sikt kan kanske faktorer som klimat, kraftförsörjning, säkerhet, befolkningstäthet med mera, kunna vara sådant som påverkar vilka städer vi bosätter oss i. Man ska också ha i minne att växande såväl som krympande städer i modern tid inte har förändrats särskilt snabbt. Även de mer dramatiskt krympande svenska städerna har i regel inte förlorat mer än cirka en fjärdedel av sitt högsta invånarantal, trots decennier av avfolkning (exempelvis Kramfors, Söderhamn, Degerfors och Karlskoga). Utan att förringa de problem som en stad eller kommun ställs inför när befolkningen minskar (precis som alltså var fallet i Borås under 1970- och 1980-talen), kan man konstatera att det mesta av befolkningsunderlaget trots allt blir kvar och att staden som sådan – i administrativ och fysisk mening – till största delen också blir kvar. Oavsett framtida strukturuomvandlingar kan man därför tänka sig ett 500-årsfirande Borås som man i hyggligt stor omfattning kommer känna igen sig i.

Referenser

- Ahlberger, Christer, Den svenska staden – vinnare & förlorare, Stockholm 2001.
- Berglund, Bengt & Claes Caldenby, Lars Johansson, Kent Olsson, Borås stads historia: Del 3. Omstrukturering och anpassning 1920–2000, Lund 2005.
- Christensen, Jan & Per Cornell, Johannes Daun och Martin Linde, ”Inledning”, i Christensen, Cornell, Daun och Linde (red.), Göteborg genom tiderna: nedslag i stadens sociala och politiska historia, Göteborg 2021.
- Daun, Johannes, Vägen till den moderna familjen: fruktsamhet i den växande industristaden Borås cirka 1830–1930, Göteborg 2016.
- Daun, Johannes, ”Göteborg som industristad: en bakgrund”, i Klintberg, Wanda & Nyberg, Gudrun (red.), Små industrier. Hundra år i Göteborg, Stockholm 2019.
- Fabriksbyggnader i Borås Stad. Borås Stad 1996 (skriven av Fredrik Hjelm).
- Hallberg, Erik & Nyström, Lars, ”Göteborg som andrastad: porten mot väster i myt och verklighet”, i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun och Martin Linde (red.), Göteborg genom tiderna: nedslag i stadens sociala och politiska historia, Göteborg 2021.
- Hjelm, Fredrik, Historien om Borås stadsbebyggelse: Tredje delen: På väg mot ett annat Borås (tryckort eller tryckår ej angivet).
- Nilsson, Lars, Den urbana transitionen: tätorterna i svensk samhällsombildning 1800–1980, Stockholm 1989.
- Olsson, Kent, En västsvensk industrihistoria: tiden fram till 1950, Göteborg 2012.
- Palm, Lennart Andersson, Borås stads historia: Del 1. Stad och omland fram till 1800-talets mitt, Lund 2005.

Bilder av Borås industrialisering

LARS G STRÖMBERG

När jag blev tillfrågad om jag kunde skriva en artikel om Borås industrialisering borde jag naturligtvis sagt nej. Det här temat har blivit genomlyst i åtskilliga publikationer. Att ge sig på ett försök till en syntes av mångfalden av boråslitteratur, skulle endast bli en ytlig och trivial text för läsarna. De skulle naturligtvis bara få sin bild bekräftad av vad de redan visste om Borås industrialisering.

Då slog det mig: Hur var det nu jag tänkte? ”De skulle få sin bild bekräftad av vad de redan visste”. Vad var det för bild, eller för den delen, bilder av Borås industrialisering som folk i allmänhet i Borås hade och kanske fortfarande har? De här bilderna, det behöver nu inte vara just bilder, foton, utan kan lika gärna vara texter som i sin tur framkallar bilder hos läsaren eller lyssnaren. Vi kan också kalla det föreställningar om hur det var. I detta sammanhang har vi fotografiet. Med fotografiets hjälp kan du liksom ”ta på historien”. Ett foto har tveklöst en särställning: Det är ett absolut vittne, en möjlighet att behålla tiden och beröra den rent fysiskt. Det kan återkalla delar av våra liv som nu är stängda och vi påminns om hur allting var och hur vi själva förändrats.

Generationernas industristad

Låt oss se på ett fotografi från Borås från 1920-talet. I en översiktsbild av Borås dominerar "skogen" av skorstenar. På en så förhållandevis liten yta som Borås då geografiskt omfattade, är det faktiskt inte bara ett fotografi utan lika mycket en föreställning om industrialiseringen och industrisamhället. För Borås del, är det också en bild av textilindustrins totala dominans i stadsbilden.

Vad har den här bilden av Borås industrialisering för betydelse idag 2021? För det första är det inte någon bild av industrialiseringen som sådan; det är en lång process. Vad bilden visar är en industristad och minnena från den staden tillhör idag en krympande skara människor, födda på 1940- och 1950-talen. Tänk efter nu; för de boråsare som är födda på t.ex. 1980-talet, är industristaden Borås just bara bilder, fotografier eller berättelser. Av förklarliga skäl har medelålders boråsare inga minnen av den levande industristaden som den var 30 år tidigare. Den existerade inte då de växte upp möjligen i form av tomma, förfallna och ödsliga industribyggnader utmed Viskan. Det kanske fanns kvar en och annan skorsten, men det var åtskilliga år sedan de bolmande rök ur dem.

1980-talets boråsare har inga minnen av de luktstötter och färgkombinationer från kemiska processer som exponerades i Viskans vatten. Säkerligen hade de fått ta del av berättelser hur det var förr, men deras minnen av sin barndoms stad har andra beröringspunkter än t.ex. Borås på 1920-talet för att nu inte tala om de som växte upp i början av 2000-talet. För dem

torde bilden av industristaden Borås, i fysiskt mening, vara helt uttraderad. Den finns sannolikt inte ens som en föreställning om en industristad för vad är en sådan för dem? Och vad betyder industrialismens signalement för den generationen? Den frågan får vara obesvarad. Men med tanke på att stadens enda kvarvarande centralt belägna skorsten, med associativa möjligheter till industrialiseringen, numera fungerar som stödjepunkt för mobil kommunikation och eventuella konstnärliga formuleringar, lär nog svaret formuleras utefter helt andra minnesbilder och inte utifrån ett fotografi av en förgången industriepok.

Tre schablonbilder av industrialiseringen

Hur det nu är med generationernas bilder av industristaden Borås väljer jag ett annat perspektiv och granskar några schablonbilder av Borås industrialisering. Dessa kan, som alla vet, ge upphov till en del förutfattade meningar om verkligheten. Här finns det tre problematiska föreställningar. Till den första hör bilden av Borås industrialisering som en, som jag uppfattar det, djupt rotad tanke att stadens invånare utmärkte sig, eller för den delen fortfarande gör det, för att var initiativrika entreprenörer och kreatörer, särskilt då som industrialister under 1800-talet. Det är egenskaper som närmast kan ses som ett arv sedan Borås grundades på 1600-talet. Kanske vi kan se det som ett signalement för staden i sig?

Men vem var den kreative industrientreprenören i Borås?

Den andra föreställningen är betydligt mer komplex och motsägelsefull. Den industriella textilstaden Borås, med dess monumentala industribyggnader som dominerande inslag i stadsbilden, tenderar att dölja sidor av industrialiseringen som vi inte minns eller kanske inte vill minnas. Går vi ned på gatunivå i Borås på 1920-talet, ja även långt senare i tiden, möter oss en trästad med låga husprofiler och en särpräglad arkitektur som bara finns här. Nåja, det fanns imponerande stenhus mot slutet av 1800-talet. Ofta var dessa offentliga byggnader men även privata hyreshus för en burgen medelklass. Men den klart dominerande bebyggelsen var låga trähus i en eller två våningar. Till industrialiseringen hörde också trångboddhet i gistna träkåkar, dass och vattenpump på gården, tvätt i bryggghus, osande kaminer och vedspisar, alkoholmissbruk, infektionssjukdomar och kroppsliga defekter från arbeten utan något som helst säkerhetstänkande. Det fanns ingen påtaglig fattigdom men en tydlig social och ekonomisk segregation. Klassamhället levdes och upplevdes av majoriteten av Borås invånare. Och så fanns också Borås historia närvarande i stadsbilden, spår från tiden före den storskaliga industrins etablering. Det var kringbyggda gårdar i trä som ibland tog upp ett helt kvarter och som visade en annan

Korsningen Österlånggatan/Stora Brogatan omkring 1900.

Yxhammargården (byggt 1915 av fabrikör Petrus Skoglund, idag konferens- och festanläggning), får stå som exempel på ett välbevarat stenhus med sin ståtliga inredning och takmålningar av Boråskonstnären John Hedaus.

Flaménska gården, Södra Torget. Ursprungligen byggd 1831. Köpmannen N W Flamén lät bygga om och bygga ut fastigheten 1881.

verksamhet än de som Borås fabrikstempel inte gav uttryck för. Dessa var köpmansgårdar. De var handelns konkreta markörer i industristaden. Sedan fanns alla småföretagare i handelsbodas, torghandlare och grossister som inte går att tänka bort som en gren i industrialiseringens grenverk.

Vad hade handeln för betydelse för Borås industrialisering?

Nu till den tredje frågan om industrialiseringen i allmänhet och naturligtvis Borås i synnerhet. Många vill ju se staden i sig såsom platsen där industrialiseringen tog sin början.

Men hur korrekt är den bilden?

Kreatörerna

Vem var alltså den innovativa, kreativa boråsaren? Den invandrade engelsmannen Edward Davies får nog anses som Borås förste industrialist, kopplad till industrier med en teknik- och maskindriven verksamhet. De färgerier, som sedan 1700-talet, varit i verksamhet i Borås, bedrevs på en hantverkmässig grund. Namnet, för den här typen av produktion, var manufaktur.

Davies var den förste verkmästaren i Rydahls spinneri och 1857 köpte han Swartzka plantagen, en tomt belägen mellan Västerlånggatan och Viskan. Där uppfördes en byggnad med 73 vävstolar och en ångpanna, importerade från England. Väveriet fick namnet Wiskaholm.

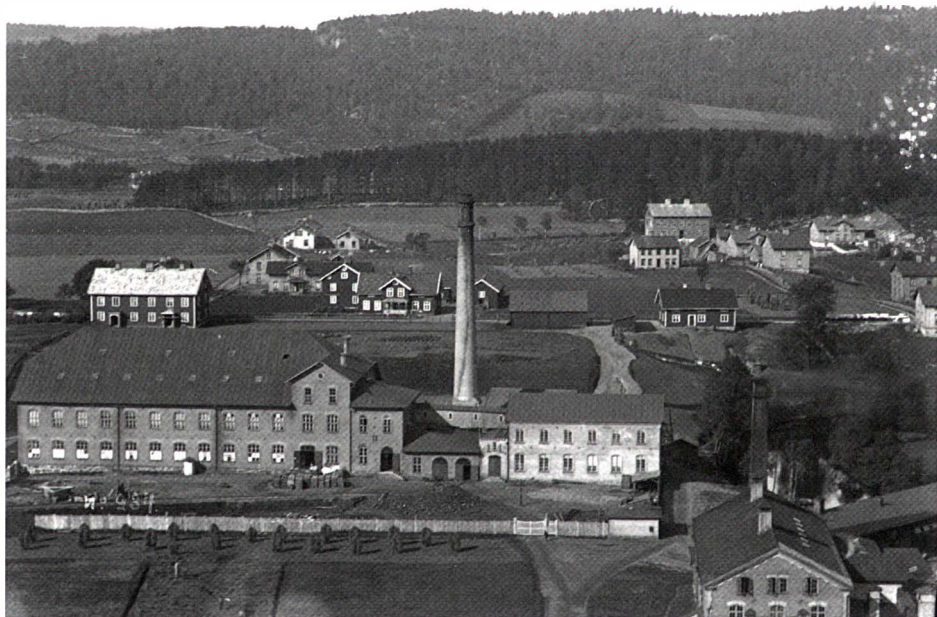
Han tog med sig kunniga, manliga arbetsledare från Rydal, Rydboholm och från väverier i Göteborg. Den övriga arbetskraften, i majoritet kvinnor, kom från socknarna runt Borås. Den där befintliga hemindustrin var säkert en bra skola för komptensen industriellt. Produktionen bestod av mollskinn, ett slitstarkt tätt vävt bomullstyg, borstat och ytskuret. Efterfrågan fanns, men importen av bomull upphörd på grund av amerikanska inbördeskriget. Både bolaget och Edward Davies tvingades i konkurs. Varför det blev just Borås som Davies valde, kan säkert kopplas till tanken att anlägga en järnväg med förbindelse till stambanebygget Göteborg-Stockholm.

Det skulle naturligtvis avsevärt förbättra godstrafiken till och från staden. Järnvägen realiserades dock inte förrän 1863, men då befann sig företaget på väg utför. Trots att bolaget ombildades till Aktiebolag 1859 och halva företaget såldes till industrialisten och engelsmännen Charles Hill i Norrköping och köpmannen William Robertson i Göteborg, mörknade molnen. Borås mer välbeställda personer visade heller inget intresse av att investera i bolaget.

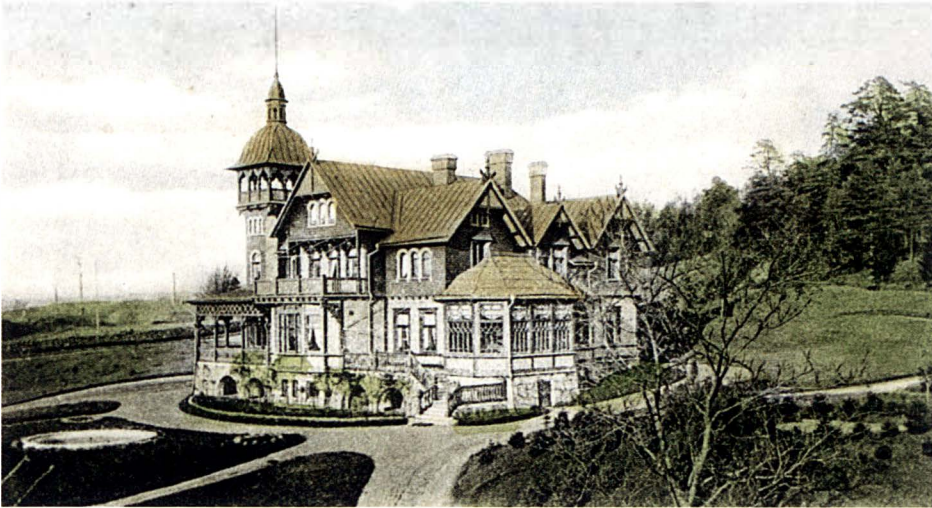

Den andre personen som får representera den tidiga industrialiseringen av Borås är P A Åkerlund, även kallad "Boråsindustrins fader".

Han var ursprungligen förläggare i Klockaregården i Fritsla. Hans granne, Anders Andersson i Hansagården, måste också omnämnas i sammanhanget. Han var förläggare och kompanjon med Åkerlund. Tillsammans med boråsaren och garvaren Johannes Pettersson, som köpt Davies konkursbo med tomt och maskiner, bildade de 1869 Borås Wäfveri AB. Medan Åkerlund och Andersson ville bygga ut och investera i fler maskiner, var Pettersson en mer försiktig natur. Åkerlund och Andersson köptes ut och Pettersson fick en annan förläggare som partner i Anders Jönsson i Bredgården, Svenljunga, vilken gick in som delägare 1876. Åkerlund förvärvade den gamla kvarnen vid Druvefors, rev den och lät bygga en ny fabrik, Druvefors Väveri AB 1872.

Anders Andersson tog sig utanför den egentliga stadens gränser till Norrby där han startade Norrby spinneri och väveri.

P A Åkerlunds spektakulära träslott, en exponent för den industriella, textila framgången i Borås. Villan, byggd 1887, hade 15 rum, punchveranda i tornet, tennisbanor, stall och stor trädgård i lantlig miljö vid Druvefors.

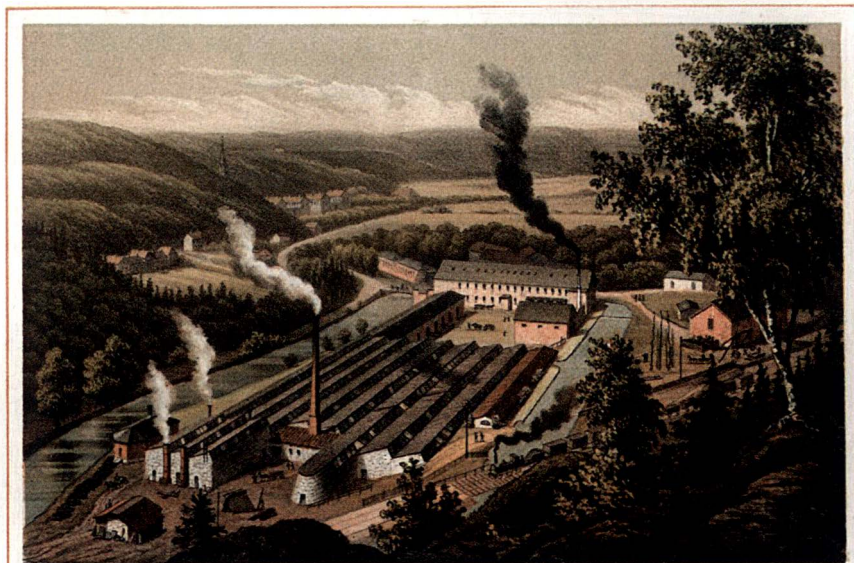

Åkerlunds textila arv finns kvar idag i Borås, men då som sonen Otto Åkerlunds skapelse från 1898, Åkerlunds Bomullsspinneri AB:s byggnad, där Textilmuseet var inrymt 1996-2012.

Textilfabriken Gibson Mill, byggd 1800, Yorkshire, England.

Byggnaden ovan är ett palatsliknande monument över ett industriellt bygande med inspiration från England. Arkitekten var Sidney Stott, från Oldham, öster om Manchester. Bomullsspinnerierna kring Manchester kom att bli stilledande för hur ett spinneri skulle se ut, byggas och organiseras för hundratals spinnmaskiner.

Kjellberg & Ericson, Göteborg

Tr. J. Schlichter & Seiderhoff, Stockholm

JONSEREDS FABRIKER.

Även det engelska såg taksbyggnaden infördes tidigt i industrimiljöer som t.ex. på Jonsereds fabriker år 1835, uppförda av skotten William Gibson. På samma sätt såg taket ut på Wiskaholms fabrik. Konstruktionen tillät ett maximalt ljusinsläpp direkt uppifrån. Arbetarna lockades heller inte att se ut genom fasadfönster, dessa saknades nämligen. Dagsljuset kunde alltså utnyttjas bättre och minska behovet av konstljus. Sågtaket blev unikt för industribyggnader och faktiskt också som symbol för industriell verksamhet i generell mening.

Gör vi en summering kring bilden av den kreative borås-entreprenören, kan vi konstatera att flertalet var inflyttade personer med förläggarefarenheter. Lägg till att det kom folk från England med utifrån kommande kapital på fickan. De tog hit idéer om engelskt industriellt byggande och organisation, importerade maskiner och kunnig arbetskraft. Dessutom kom många kvinnor med textila kunskaper inflyttande från omkringliggande landsbygd. Alla blev dock inte välbärgade industrialister och företagspatroner som PA Åkerlund, boendes i pampiga stenhus och villor med 15-tals rum, betjäning och flotta trädgårdar.

Handel och industrialisering

Sandvalls bryggeri, 1920-tal.

Industrialiseringen var så oändligt mycket mer än storslagen industriarkitektur, effektiv produktion och pampiga textilbaroners villor. Handel i allmänhet var en förutsättning för industrialiseringen. En stad, som Borås, med växande industribefolkning, lön i mynt och utan självhushållningens principer behöver livsmedel. Detaljhandeln expanderande. Industristadens Borås erbjöd också drycker från Sandswalls bryggeri, dagliga nyheter från Borås Tidning, kontrollslaktade och saluförda charkuterivaror, bröd, kaffe, socker, kolonialvaror och tobak.

Torghandel vid Stora Torget i början av 1900-talet. Borås äldre rådhus i fonden.

Torghandeln blev komplement, nog så viktig. Konkurrensen fanns från stadens butiker. År 1864 föll de sista restriktionerna för handeln på landsbygden. Det var nu fritt att etablera lanthandel var som helst. Samtidigt som detta innebar dödsstöten för den traditionella gårdfarihandeln, öppnades nya möjligheter för grossister och lokala handlare. Borås grossister stod med den ena foten i handeln och den andra i textilindustrin. Distributionen av textilier var naturligtvis viktig, men övriga lokala detaljhandelsvaror blev en del av grosshandlarnas verksamheter. Ofta korsades industriell tillverkning och grossistledet i bolag som hos C. Eiserman & Co, Erikson & Larsson, Häggström & Co osv. Landsortsbor blev de nya boråsarna vars efterfrågan på såväl daglig- som sällanköpsvaror öppnade för en mångfald av småföretagare, särskilt kvinnor.

Augusta Josefssons sko- och manufakturbutik i hörnet Stora Brogatan Västerlånggatan 1904.

I dessa berättelser om industrialiseringen är det i vanliga fall alltid män som är de stora industrialisterna, de som låter sig avporträtteras såväl i litteraturen som i fotografier och målningar. Men en annan sida av industrialiseringen var att den erbjöd kvinnor en yrkeskarriär i staden. Där fanns möjligheter att öppna enklare logier med matservering, dagligvaru-butiker för livsmedel, tobaksaffärer, kemikalie affärer, hattmodister, tygaffärer, sömmerskeateljéer osv.

Många kom från fattiga förhållanden på landsbygden. Flera verksamheter var av den karaktären att affärsverksamheten helt enkelt var en omplacering av deras kunskaper, som i matlagning och sömnad, från landet till staden. I staden kunde de bygga en framtid och få till en liten förmögenhet som varit otänkbar om de stannat kvar i torp- och bondehem. Kvinnor som företagare i industristaden Borås är påfallande anonyma. Porträtt av framgångsrika kvinnor pryder inte salonger, litterära verk eller avbildas i offentliga miljöer. De är hänvisade till porträtt i familjealbum och privata minnesarkiv.

Den för Borås så omtalade postorderhandeln har dock inte något med den tidiga industrialiseringen att göra. Den första verksamheten i det slaget lär ha öppnats av Johan Fröberg i Finnsång 1879. Fröberg hade en, för Borås del, intressant handelsagent, nämligen Algot Johansson, född 1886 i Roasjö, Svenljunga. Det som kan ses som ett embryo för postorderhandeln, inte i Borås, men väl i Sjuhäradsbygden, låg i Älvsered. Men det var

först år 1897 som Västgöta Väfnads AB etablerade en postorderverksamhet. Den äldsta verksamheten i själva Borås lär vara Borås Fabriksnederlag från år 1906. Järnvägen, så väsentlig för Borås som industristad, var vid den här tidpunkten väl utbyggd med banor till Herrljunga, Varberg, Göteborg, Alvesta och Svenljunga. Den var en väsentlig distributionskanal för såväl råvaror till staden som färdiga produkter från densamma.

Köpenskapens betydelse för Borås kan sammanfattas i ett stråk från min egen erfarenhet. När jag började min anställning vid högskolan i Borås vid slutet av 1990-talet, fanns, när jag kom från Göteborg, en välkomstskylt vid motorvägen, strax innan avfarten till det gamla regementsområdet.

Skylden var mycket enkel. Den bestod av Borås stadsvapen med de bekanta ullsaxarna. Många tolkar detta felaktigt som en länk till textil verksamhet men i själva verket syftar det på stadens smidesträdioner.

Stadsvapnet kompletterades med texten: ” Välkommen till Borås. Handelsstaden.” Och här har vi något som kan kondenseras till, åtminstone en väsentlig del av, stadens identitet. Handelsverksamheten går som en tydlig linje genom Borås 400-åriga existens. Den har blomstrat i högkonjunkturer, utvecklats med gårdfarihandeln, postorder och nu näthandeln. Den har överlevt textilindustrins kriser och den storindustriella kollapsen på 1970-talet. Välkomsthälsningen, som en gång mötte Boråsbesökare, är idag ersatt av en ljusskärm som upplyser om aktuella evenemang i staden. Men kanske är det just handeln och i mindre grad textilindustrin som är själva kärnan i Borås identitet?

Det går dock inte att undvika att Borås är förknippat med textil verksamhet. Men industrilandskapets skorstenar dolde en annan del av Borås textila verksamhet, låt vara för att den inte lät höra tala om sig innan ett stycke in på 1900-talet nämligen konfektionsindustrin, en gren på den textila industrins träd som i, mångt och mycket, blev räddningen för de större producenterna av textila tyger.

Algot Johanssons konfektionsföretag Algots blev på många sätt ett varu- märke för hela staden. Algots producerade även gardiner, handdukar, lakan, möbiltyger, bilklädsor, mattor m.m. vilket höll den inhemska textilproduktionen under armarna i takt med urbanisering, bostadsbyggande och en ökad materiell levnadsnivå. Men det här tillhör en annan berättelse från 1900-talets Borås.

Borås roll i industrialiseringen

Vad hade Borås för betydelse för den första industriella revolutionen? Det är en gammal sanning att den utvecklades i mitten av 1700-talet i Storbritannien och i Flandern; i Sverige ungefär hundra år senare. Tyvärr kan Borås inte ta åt sig äran som pionjären i industrialiseringen. Åtminstone inte vad gäller Sjuhäradsbygden. Den här processen startar på landsbygden. Här var tomtmarken närmaste gratis. Dessutom var det gott om energi i vattendragen och arbetskraften, som bestod av kvinnor från torp- och backstugor med en yrkesskicklighet från hemmens vävstolar och spinnrockar, var billig. Hemindustrin hade etablerats i samverkan med förlagssystemets och gårdfarihandelns expansion i början av 1800-talet. Kort sammanfattat var förlagssystemet en ordning där förläggaren köpte spunnet och ofta färgat garn och lämnade ut detta för vävning i hushållen. I hemmen tillverkades tyg till klänningar, förkläden, näsdukar och huvuddukar men också gardiner, bolstervar och skjorttyger. Från början användes traktens råvaror, lin och ull. Dessa råvaror konkurrerades ut då väverskorna lärde känna bomullens fördelar i början av 1800-talet. Den var lätt att spinna och väva i jämförelse med linet och ullen. De färdiga produkterna var billiga, vackra och lättsålda. På 1840-talet vävde hemvävarna i Sjuhäradsbygden 78% av allt bomullstyg som såldes i landet. Det var först under 1870-talet som hemvävning konkurrerades ut av den industriella produktionen även om den aldrig helt försvann men antog andra former. Förläggarna kontrollerade arbetsprodukten men inte själva arbetsprocessen. De förläggare som först fick kontroll också över också den senare var de som hade finansiell kraft att köpa maskinvävstolar. De mekaniskt drivna vävstolarna måste samlas på ett ställe så att kraftkällan, vattenhjulet och senare ångmaskinen kunde utnyttjas. Så byggdes fabriker med maskiner och människor under ett och samma tak.

En av de mer betydelsefulla förläggarna och senare också en mäktig industrialist, var Sven Erikson. Han föddes 1801 i Stämmemad, Kinna socken och dog 1866 i Rydboholm, Kinnarumma socken. Hans mor var den mytomspunna Kerstin Andersdotter, "Mor Kerstin", som hon kallades och hon kom, liksom sin man Erik Andersson från en gammal förläggar- och bondesläkt.

År 1825 började Sven Erikson med egen förläggarverksamhet. Hans rörelse gick lysande och år 1834 bildade han tillsammans med grosshandlaren John E. Francke från Göteborg och handelsmannen J C Bäfverman från Borås Rydboholms Konstväfveribolag i Kinnarumma socken. År 1837 fanns det 147 mekaniska vävstolar för bomull i fabriken. Sven Eriksson behövde kunnigt folk med textil och industriell erfarenhet. I bondlandet Sverige fanns få av den sorten. Det blev att vända sig till den nation som kommit längst i industrialiseringen, Storbritannien. År 1843 anställdes den då 27 årige engelsmannen Charles Hill, född i Bolton 1816, som vävmästare. Det är denne Charles Hill som senare etablerar sig i Borås.

Eriksson hade en problemfylld start som industrialist. 1845 var det nära att företaget, som då övertagits av Sven Erikson, gick i konkurs. Uppenbarligen redde han ut problemen och mot 1840-talets slut var situationen betydligt bättre; så bra att ett tryckeri för bomullstyger byggdes i Rydboholm 1853 och ett väveri i Svaneholm 1852. Imperiet växte snabbt med Viskafors väveri 1856 och senare Rydals spinneri. Detta industriella, textila imperiebyggande har alltså starka rötter i landsbygdens förläggar- och hemindustri.

Fördelarna med att anlägga industrier utanför städerna var således uppenbara. Vid tidpunkten då Sven Eriksson påbörjar sin industriella verksamhet i Kinnarumma hade bygden, inklusive byarna Kinna, Skene och Örby, en betydligt större befolkning än vad Borås kunde visa upp. Det fanns således gott om arbetskraft och dessutom ett område känt för sina gårdfarihandlare med en gedigen marknadskänedom och ett logistiskt nätverk som sträckte sig mycket långt, ända in i Norge. Innan järnvägen och innan frihandeln 1864 kunde Borås inte konkurrera ur en industriell aspekt. Dessa landsbygders industrier verkade som magneter. De drog till sig folk, inte bara som industriarbetare utan även som affärsmän, post- och stationspersonal vid järnvägen, hälsovård och sjukstugor, ordningsmakt och undervisning i skolor, mekaniska verkstäder. Vägar byggdes, bebyggelsen expanderade. Gamla bondbyar förvandlades till små industrisamhällen. Vad vi ser kring åren vid mitten av 1800-talet är en urbanisering av landbygden i de sju klassiska häraderna. Och här släpade Borås efter som industristad.

Industristaden Borås i sen tid

För att få ett perspektiv på Borås som textil industristad, igår, idag och kanske i morgon är en översikt befogad av textilindustrins pionjärfunktion i industrialiseringen i allmänhet och för Borås del, i synnerhet. Vid

det industriella genombrottet kring 1850 hade textilfabrikerna i Sverige en klart dominerande roll. De var i de här miljöerna med de stora spinnerierna och väverierna som fabrikssystemet slog igenom med mekanisering och, efter hand, långt gående arbetsdelning. Inspirationen kom från Storbritannien Men redan i slutet av 1800-talet var exportindustrin den gren av industrialismen som stod i centrum. Dit hörde inte den svenska textilindustrin som faktiskt framstod som förloraren. Textilfabrikerna fick visserligen både snabbare och mekaniskt bättre maskiner, ja till och med en ökad automation som rationaliserade bort en del av arbetskraften. Men på det hela taget, liknade en textilfabrik 1950 en fabrik år 1850. Internationellt kunde man varken exportera eller konkurrera. Det var hemmamarknaden som gällde. Dessutom fanns beroendet av importerad råvara, bomull, som gjorde branschen synnerligen känslig och riskabel som vid amerikanska inbördeskriget, då importen av bomull i princip upphörde. Vid första och andra världskriget uppstod en liknande situation. Naturligtvis fanns inhemsk ull och lin och det var också möjligt att importera dessa varor, men både ullen och framför allt linet som råvaror spelade en underordnad roll i textilindustrin. Bristsituationen ledde till att cellulosa från träindustrin experimenterades fram med nya egenskaper. I Sverige fanns namnet viskos eller rayon, även kallat konstsilke. Rayon är ett amerikanskt varumärke från 1924. Det är i betydelse ”stråle” och syftar på hur cellulosafibern framställdes. Plagg av ren viskos hade sämre kvalitet än naturfibrer och det blev nödvändigt att blanda in de senare för att få ökad hållbarhet. Textilindustrin utsattes, ekonomiskt och råvarumässigt, märktes först genom sammanslagningar av fabriksbolag och så småningom till industrikoncerner. Det var en process som började redan under 1930-talet och accelererade fram till 1960-talet, då i stort hela den svenska textila fabriksproduktionen havererade på grund av billiga importerade tyger och färdigsydda plagg. Lönerna för anställda i Sverige steg också betydligt mer än vad som var fallet internationellt, vilket naturligtvis var en nackdel ur konkurrenssynpunkt. Modern maskinteknik med långt gående automation var också nu tillgänglig för många fler länder. Situationen blev ohållbar för svensk storskalig textilindustri.

Situationen för textilfabrikerna i Borås, Norrköping, Göteborg med flera städer och orter blev katastrofala. Norrköping blev nästan helt avindustrialiserat. För Göteborgsregionens del såg det betydligt bättre ut. Här fanns bland annat en mekanisk, exporterande verkstadsindustri, betydande fordonstillverkning och skeppsvarv, även om dessa började få problem redan under 1960-talets slut. Det fanns ett finmaskigt nät av en diversifierad, industriell infrastruktur i regionen som fångade upp konsekvenserna av det textilindustriella haveriet.

För Borås del tömdes industrilokaler på liv och maskiner, det rök inte längre ur skorstenarna på öde fabrikstomter. Det såg illa ut för staden. Men det var bara på ytan! Nu aktiverades en strategi som troligen varit ett av stadens främsta signalement sedan slutet av 1600-talet. Borås fick då en unik rätt att bedriva handel över hela det svenska riket. Detta privilegium var inte sprunget ur luften, utan resultat av en effektiv lobbyverksamhet i maktens centrum, Stockholm. Trumfkortet för boråsarna var handeln och för staten hägrande skatteinkomster från denna. Alingsåsare, ulricehamnare, falköpingsbor m.fl. satt plötsligt med Svarte Petter. Överenskommelsen mellan Borås och statsmakten slog så väl ut att de omtalade sju häraderna, Ås, Veden, Mark, Kind, Bollebygd, Redväg och Gäsene fick samma rättigheter 1776 som Borås. Det var under 1960-talets krisår som ledande krafter i Borås åter blåste nytt liv i en gammal tradition; att skickligt argumentera för sin sak hos välvilligt inställda personer till Borås i regering och riksdag. Det nya trumfkortet var nu utbildning; för staten en framtidsatsning på de unga med specialistkompetens, något som Sverige internationellt hade goda förutsättningar att konkurrera med.

Sedan 1936 fanns ett Textilinstitut i Borås, byggt på grunderna av Vävskolan från 1866. Det fanns också en bibliotekshögskola, alltså hyggliga förutsättningar att skapa en verksamhet, en Borås högskola, om än med något åtskilda inriktningar, under ett tak. Bilden visar Svenskt Konstsilkes gamla fabrikslokaler.

Här ligger idag Textile Fashion Center där högskolan i Borås med Textilhögskolan, och andra textilt inriktade verksamheter, är placerade.

Låt oss återvända till bilden av den kreativa entreprenören från Borås. Utan tvekan hade Textilinstitutets utbildningar gett unga kvinnor och män väsentliga kunskaper i bred mening på det textila området. Vad gör du med en utbildning när dina tänkta arbetsmöjligheter raderas? Den storskaliga fabriksindustrin och konfektioner föll ju ihop som ett korthus. Men det gällde emellertid inte för all typ av textil verksamhet. Fortfarande existerade en textil tradition i form av en småskalig, specialiserad produktion, både i Borås och i mindre orter på landsbygden. Den omtalade kreatörsandan, såväl i Borås som på andra platser, togs här i anspråk inom t.ex. modedesign, små men lönsamma segment som sport- och fritidsplagg och tekniskt avancerade textila produkter för att nu nämnda några områden. Och handeln fanns ju fortfarande där som ett logistiskt smörjmedel. Det var en mångfacetterad textil, industriell infrastruktur där staten, i form av en högskola, är en aktiv medspelare för att göra Borås unik, nationellt men också internationellt.

Borås industrialisering med en dominerande storskalig fabriksindustri är sedan länge borta. Staden befinner sig i en högteknologisk och kunskapsbaserad utveckling med det textila kulturarvet som ett fundament. Vilka vägar och former denna utveckling tar i framtiden vet ingen. En sak är nog säker. Vi kan se en strukturell och kulturell tradition allt sedan staden föddes år 1621 och Boråsarna har, som så många gånger tidigare, tagit sig ur den textila kollapsen och skickligt manövrerat bland industrikrisernas minfält.

Litteratur och bilder

Bedoire Fredrik 1988: Textilindustrin miljöer.

Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Berglund, 2005: Borås stads historia 2.

Industrins och industrisamhällets framväxt 1860-1920.

Historiska Media.

Hjelm F, Häggström J, Sjöberg D, 2005: Historien om Borås

Stadsbebyggelse del 1.

Hjelm F, 2008: Historien om Borås Stadsbebyggelse del 2.

Sterner, B 1949: Sjuhäradsbygden. Industrins upplysningstjänst

Fotografier från Borås stadsarkiv förmedlade av stadsantikvarie

Fredrik Hjelm.

Sveriges industriella etablissementer Serien 1 Planch 1-48 Stockholm 1870.

Handel, postorder, e-handel och ett förändrat Borås

Malin Sundström

Introduktion

En stad utan handel är svårt att föreställa sig. Det är handelsnäringen som i modern tid sett till att invånarna kunnat handla mat, köpa kläder och få tillgång till olika typer av produkter, vilket också innebär att handeln är en förutsättning för ett gott liv. Borås är inget undantag och handeln har under sin 400-hundra åriga historia utgjort det naturliga navet för invånarnas möten. Något som givetvis bidragit till den tydliga kopplingen mellan stad och handel är det faktum att handel i Sverige endast fick bedrivas i städer, en reglering som togs bort år 1846.

Människor har träffats vid torghandeln, i handelsbodarna och sedermera i varuhusen, i modebutikerna, i mataffärerna och vid kioskerna. Handel och folkliv har på något sätt hört ihop och handeln har också varit den verksamhet som gjort staden attraktiv. Samtidigt har handeln varit en verksamhet vars framgång berott på den lokala detaljistens kännedom om sin marknad och kundernas efterfrågan. Specerivaruhandlaren i Borås behövde känna till vad kunderna ville handla på vardagar och vad som lockade inför helgen, föreståndaren för järnaffären måste se till att utbudet på hyllorna var rätt för just den marknaden och torghandlarna behövde veta vilka varor som sålde bäst och till vilken målgrupp.

Precis som handeln har utgjort navet för möten har näringen också gett avtryck vad gäller stadens offentliga rum. Under 1800-talets första hälft upptog den dagliga torghandeln stora ytor av stadens torg, en handel som varierades med återkommande marknader.

Gustaf Nilsson/BSA, Torghandel på Stora Torget i Borås, Digitaltmuseum.se.

Från 1860-talet och framåt blev det allt vanligare med bodhandel och torghandeln minskade i omfattning. Bodhandel var något som kunde liknas med butikshandel och växte i takt med att jordbrukets självhushållning ersattes av lönearbete och att människor behövde köpa varor. På väg hem från arbetet stannade man till med cykeln i stan för att handla, om inte frun i familjen hade hunnit med att besöka diversehandeln på förmiddagen, vilket gjorde att butikshandeln naturligt drog till sig liv och rörelse under många av dagens timmar.

Gustaf Nilsson/BSA, Gunnar Larssons diversehandel i hörnet Österlånggatan/ Yxhammarsgatan, 17 aug, 1905, Digitaltmuseum.se.

Kvarterstadens handelsstrukturer med butiker med manuell betjäning över disk gjorde att man lärde känna både grannar och de som arbetade i butikerna och butikslokalerna blev också en viktig social kontaktyta och formade både stadens och mindre samhällens utseende och organisering. Skyltfönster på centrumnära fastigheter blev med tiden också en allt viktigare del av handeln och stadsbilden, eftersom dessa fönster utgjorde naturliga mötesplatser när människor stannade upp för att titta på utbudet. Men när snabbköpen introducerades förändrades människors handelsvanor radikalt och påverkade handelsstrukturen och staden och många små speceriaffärer fick slå igen. Det finns uppgifter om att antalet livsmedelsbutiker i Borås minskade från 116 till 88 stycken under perioden 1964–1971. Övergången från manuell betjäning över disk till självbetjäning påverkade även lokalbehovet eftersom det krävdes större ytor. I takt med att svensken också blev bilburen bidrog självbetjäningsformaten till att det blev viktigare att planera för parkeringsplatser vid och i anslutning till gator med många butiker.

Under 1900-talets andra hälft växte de nya snabbköpen i antal tillsammans med moderna varuhus där Enhetsprisaktiebolaget (EPA) var en tidig föregångare till fler varuhus som skulle etableras i Borås.

Fritiof Mörk/BSA, Österlånggatan mot norr med Borås centrums första funktionshus som inhyste varuhuset EPA, byggt 1932, Digitaltmuseum.se.

Varuhusens uppkomst påverkade också stadsbilden eftersom kunder strömmade till det nya formatet för att kunna handla olika typer av varor under samma tak och innebar större behov av plats utanför själva fastigheten. Varuhusen beskrevs ofta som "köppalats" mitt i staden.

I slutet av 1800-talet introducerades postorderhandeln i Sverige vilket innebar möjligheter att handla på distans, något som var viktigt för enskilda individer, ofta bosatta utanför staden och vars möjligheter till ett rikt utbud av varor var begränsat. Parallellt med utvecklingen av den moderna butikshandeln har också distanshandeln utvecklats men haft en marginell betydelse vad gäller dess avtryck på staden. Distanshandel var inte ett visuellt fenomen utan något som konsumenterna gjorde i hemmets lugna vrå då man bläddrade i postorderkatalogen och skickade sin beställning via posten.

Under lång tid har det varit överlägset vanligast att konsumenterna handlat i butik och distanshandelsandelen av total detaljhandelsomsättning har länge legat på en blygsam andel av ca 4–5 procent. I Sverige och synnerhet i Borås har postorder varit det vanligaste sättet att bedriva distanshandelsförsäljning på och många kända postorderföretag finns eller

har sitt ursprung i bygden, t.ex. Ellos (numera Ellos Group med företag som Jotex, Ellos, Stayhard och Homeroom), Josefssons (numera utfasat) och Haléns (som ingick i Consortio Fashion Group). Idén med postorder var att erbjuda kunder, oavsett var de bodde, ett sortiment av varor som man kunde se på bild i form av en broschyr eller katalog, beställa varor via en ordersedel som skickades till postorderföretaget och därefter erhålla varorna via post.

Thomas Adolffson, Nordiska Museet, Postorderkatalog, Digitaltmuseum.se.

Postorderföretagen såg under 1950- och 60-talen fördelen med att nå ut till en större kundkrets som i vanliga fall kunde vara svår att nå via vanliga butiker. Postorderföretag som t.ex. Ellos riktade därför in sig på konsumenter på landsbygd samt på förortens invånare. Postorderkunder hämtade sina paket på postkontoret och löste ut dem via postförskott, eller fick varorna levererade av lantbrevbäraren. Av det skälet levde postorderverksamheten sitt eget liv och var inte någon konkurrent till butikshandel. Det var heller inte någon som trodde att postorderhandel skulle bli ett fenomen som kunde påverka samspelet mellan en levande stad och handel, något som vi i dag vet är direkt felaktigt. Precis som att snabbköpens inträde påverkade konsumenters köpvanor och tvingade många specerifaffärer att slå igen, har e-handeln påverkat hur människor handlar, vilket givetvis får konsekvenser för hur staden ser ut. Men eftersom denna transformation precis pågår vet vi väldigt lite om hur konsekvenserna kommer att se ut. Det är sannerligen en spännande tid vi lever i just nu!

I det här kapitlet beskrivs utvecklingen från postorder till e-handel. Läsaren bjuds på en resa som startar med den viktiga branschroll som postordern hade och hur ett viktigt näringslivskluster bestående av e-handel, logistik, webbutveckling, utbildningsorganisationer och Borås Stad bidrog till att man i dag pratar om Borås och handel - fast på ett annat sätt. I slutet av kapitlet beskrivs den ökade e-handels konsekvenser för Borås centrum organisering och uppkomsten av nya handelsformat som t.ex. showrooms och pop-up-butiker.

Från postorder - till e-handel - till handel

Som handelsforskare vid Högskolan i Borås stiftade jag i slutet av 1990-talet bekantskap med flera personer i postorderhandeln som gjorde avtryck på mig. Jag hade bl.a. turen att vid flera tillfällen samtala med Olle Blomqvist och förundrades över hans positiva inställning till livet. Även i hög ålder betonade Olle vikten av att känna glädje i det man gjorde. Gjorde man inte det, så kunde man aldrig bli framgångsrik. Vid olika tillfällen träffade jag också Gunnar Ryman som bl.a. var Svenska Postorderföreningens ordförande och vd på Haléns under 16 år, en klok person som förstod affärsmodellerna för distanshandel. Leif Johansson, som var COO på Ellos i många år, lärde mig ett och annat om logistik. Anders Halvarsson, grundaren av Netonnet AB, blev för mig symbolen för en ny affärslogik som växte fram inom distanshandeln och visade mig att det går att vara både innovativ, affärsmässig och samtidigt bjuda på sig själv och sin kunskap.

År 2000 fanns det 862 postorderföretag i Sverige och 48 av dessa företag var medlemmar i Svenska Postorderföreningen (SPF) som hade sitt säte i Borås. Dessa företag omsatte tillsammans 75% av den totala postorderförsäljningen i Sverige, så SPF var en viktig organisation. SPF startades år 1973 med syfte att informera intressenter om postorder samt tillvarata specifika postorderintressen. SPF verkade också för att kvalitetssäkra köpkanalen och värnade om att samtliga medlemmar bedrev en seriös och distributionssäker försäljningsform. År 2000 gjorde jag den första av många intervjuer med SPF:s kanslichef, Lennart Helgesson, som gav mig en inblick i den branschförening som på den tiden beskrev sig som en förening för distanssäljande företag.

Postorderkatalogens popularitet har varit stor, minskade i popularitet under något årtionde, men uppskattades senare återigen hos konsumenterna. Huvudsakliga målgrupper bland SPF:s medlemmar har under lång tid varit kvinnor i medelåldern, bosatta på landsbygd och i storstadsregioner och kunderna har traditionellt köpt kläder och hemtextil (Sundström, 2004). Under åren som förflutit sedan min första kontakt med Lennart Helgeson har jag haft förmånen att träffa många människor som i olika positioner och företag arbetar med distansförsäljning till slutkonsument och på nära håll sett hur internets utbredning ”förvandlat” postorderföretag till e-handelsföretag. Men, under tidigt 2000-tal dominerade katalogen fortfarande försäljningen och år 2003 motsvarade försäljning via internet enbart 13,5% av den totala försäljningen hos SPF:s medlemmar (Helgeson, 2003). Men detta faktum ändrades snabbt och på bara några år har e-handeln dominerat distanshandeln och de företag som i dag använder sig av postorderkatalog är lätt räknade.

Det genomslag som e-handeln fick berodde på flera saker och började med nya tekniska förutsättningar. Tillsammans med förändrade attityder i samhället vågade uppstickare pröva sina vingar och i Sverige startade företaget Boo.com år 1997. Jag var själv precis nyutexaminerad civilekonomstudent från Högskolan i Borås när Boo.com drog i gång och följde nyfiket företaget som skulle sälja sportkläder och skor på nätet med gratis frakt. Grundarna tog in externt och satsade stort på marknadsföring av framtidens sätt att handla, men när sajten lanserades uteblev försäljningen. Konsumenterna hade inte tålamod att vänta på långsamma modem och att tunga bilder tog för lång tid att ladda upp. Givetvis fanns andra skäl till att Boo.com fick ett så kortvarigt liv men i det här kapitlet räcker det med att konstatera att då var varken tekniken eller konsumenterna redo för e-handel på det sättet.

Men, under slutet av 1990-talet och början av 2000-talet valde fler postorderföretag att lansera en ”nätbutik” (Sundström, 2007) och i Borås startades företaget NetOnNet, som något motvilligt accepterades som medlem i Svenska Postorderföreningen. De hade ju ingen katalog utan sålde enbart via internet vid det tillfället. En del av SPF:s medlemmar valde vid denna tidpunkt också att öppna fysiska butiker, exempel på detta är givetvis NetOnNet som öppnade sina första lagershopar 2006, men ännu tidigare ut var Clas Ohlsson och Hööks Hästsport som etablerade varuhuskoncept. Gränserna mellan att vara ett postorderföretag, ett e-handelsföretag eller ett detaljhandelsföretag med butiksförsäljning började suddas ut.

Det här fenomenet benämndes för multikanaler och innebar att detaljhandelsaktören utvecklade flera kanaler för att erbjuda kunderna varor. Efterdningarna till de misslyckanden som gjordes av företag att etablera försäljningskanaler via Internet (den s.k. Internetboomen) började också försvinna och ersattes med en försiktig optimism och tro på att e-handel kunde bli ett alternativ för fler konsumenter. Inom SPF ökade andelen fullvärdiga medlemmar i takt med utvecklingen av e-handelskanalen. Att förändringens vindar blåste kring distanshandelns aktörer var ingen överdrift. Ett bevis på förändringen var att föreningen valde att byta namn från Svenska Postorderföreningen till Svensk Distanshandel vid årsmötet den 2 mars år 2006 och blev senare ett dotterbolag till Svensk Handel.

I Sverige omsatte den totala detaljhandeln cirka 400 miljarder år 2004 och enligt dåvarande Handels Utrednings Institut var e-handels andel av all detaljhandel samma år 1,6 procent. Detta motsvarade 6,7 miljarder i omsättning för e-handeln i Sverige. E-barometern redovisade nästa år resultat från en konsumentstudie där fyra av tio konsumenter (42 procent) sade att deras attityd till Internetköp blivit mer positiv under 2006. År 2007 ökade e-handeln i Sverige kraftigt och var för övrigt samma år som jag disputerade med min doktorsavhandling om konsumenters skäl att ibland välja e-handel, ”De säger att nätbutik är bekvämt”. Nu var det ingen tvekan om att e-handelskanalen skulle bli ett mycket tydligare alternativ till butikshandel för de svenska konsumenterna jämfört med vad postorderkanalen någonsin varit. År 2013 fick Sverige den kraftigaste e-handelstillväxten sedan 2007 och utgjorde sex procent av total detaljhandel och sedan 2013 har vi vant oss vid ständigt ökande e-handelssiffror.

I början av år 2014 ändrades namnet från Svensk Distanshandel till Svensk Digital Handel AB. Från 2014 och framåt ökade e-handelsomsättningen i Sverige stadigt i jämförelse med total detaljhandelsförsäljning och Svensk Digital Handel AB (SDH) blev en nationell mötesplats för alla slags företag inom den digitala ekonomin.

Siffrorna för e-handelsutvecklingen nedan talar sitt tydliga språk:

År	E-handelsomsättning i Sverige	Andel av total detaljhandel
2014	42,9 miljarder SEK	6,4 procent
2015	50 miljarder SEK	6,9 procent
2016	57,9 miljarder SEK	7,7 procent
2017	67,0 miljarder SEK	8,7 procent

Mellan åren 2014 – 2017 var Jonas Ogvall vd för SDH, en framåttänkande entreprenör som bl.a. skrev en debattartikel i GP som borde fått större uppmärksamhet än vad den fick: han hade nämligen rätt i sin förutsägelse om att E-handeln skulle bli Sveriges nya basnäring. Han var bara några år för tidig:

Den digitala handeln kommer troligtvis att ha en större påverkan på vår stad än den omdebatterade Västlänken. E-handeln är Sveriges nya basnäring och innebär att även stadsplanering, kollektivtrafik och arbetsmarknadens parter behöver ställa om till den nya tiden (GP, 2017).

År	E-handelsomsättning i Sverige	Andel av total detaljhandel
2018	77 miljarder SEK	9,8 procent
2019	87 miljarder SEK	12,6 procent
2020	122 miljarder SEK	14 procent

2017 fick SDH en ny vd, Per Ljungberg, och omsättningsökningen för svensk e-handel bara fortsatte. Det kunde nu konstateras att svenska konsumenter inte bara e-handlar ibland, utan också relativt frekvent.

År 2021 kom beskedet från Svensk Handel att Svensk Digital Handel stöps om, föreningen upphör och dotterbolaget Svensk Distanshandel tar över både namn och verksamhet. Syftet med att integrera Svensk Distanshandel i branschorganisationen Svensk Handel var enligt styrelsen samordningsfördelar och att ena all handel under ett och samma paraply. Branschens vilja och retorik för att föra samman olika handelskanaler är tydlig: postorder blev e-handel och e-handel blev så småningom handel. Cirkeln är sluten och många menar att kunder inte längre skiljer på e-handel och fysisk handel, vilket illustreras med nedanstående uttalande från Freddy Sobin, ordförande för Svensk Distanshandel och Svensk Digital Handel:

Kunderna idag talar inte om e-handel och fysisk handel, utan om handel. Precis som alla bolag som vill vara kundorienterade vill vi också organisera oss på ett sätt som motsvarar hur kunden tänker. Pandemin har förstärkt accelererat den här processen, det är ett gyllene tillfälle att kraftsamla och göra gemensam sak (Ehandel, 2021).

För branschen och för kunderna kan det kanske vara lika så gott att man inte längre skiljer på e-handel och fysisk handel. Men, kommer sambandet mellan levande stadskärnor och handel vara lika tydlig om e-handeln fortsätter att växa och ännu fler butiker i centrum läggs ner? Det är en frågeställning jag diskuterar lite längre fram i kapitlet, men först vill jag berätta mer om hur Boråsarna i distanshandelsklustret agerade när de anade att platsen som postordermecka skulle försvinna.

E-handelsstaden Borås och en föränderlig konsument

Jag uppfattar det som att det i Borås fanns ett visst motstånd till att sätet för postorder och e-handel flyttades, först till Göteborg och senare till Stockholm. Vid de årliga sammankomsterna för branschen i form av Postorderdagen lär någon år 1997 ha sagt "Det här med internet är stockholmssfasoner" (Internetworld, 2004). Personligen hörde jag vid flera av dessa tillfällen att det fanns ett missnöje mot flytten och att en del personer ogillade det faktum att Distanshandelsdagen som under flera år arrangerats på Åhaga i Borås, flyttades till Svenska Mässan i Göteborg. Men så är det alltid. Förändring medför ibland konflikter, men i det här fallet uppfattar jag det mest som ett inofficiellt ogillande framfört av ett fåtal personer. Vid samma tidpunkt som Svensk Distanshandel blev ett dotterbolag till

Svensk Handel bestämde sig några Boråsare för att starta en ideell förening som fick namnet E-handelsstaden Borås. Syftet med föreningen var att befästa Borås som ett distanshandelskluster och driva centrala branschfrågor.

Det jag tycker är intressant utifrån ett Borås-perspektiv är den framsynthet som har visats vad gäller perspektivet på e-handel och ett inkluderande näringslivskluster i regionen. Det var många yrkesverksamma personer som ansåg att gränsdragningen mellan postorder och e-handel (eller gränsdragningen mellan Borås-Göteborg-Stockholm) inte var det centrala, eftersom de tittade lite längre in i framtiden och anade att något annat skulle komma, 2015 omvandlades E-handelsstaden till en ekonomisk förening och fick sin första ordförande i form av Anders Halvarsson (grundaren av NetOnNet) där man deklarerade att det var viktigt att föreningen tog höjd för en bransch i transformation och att man också förde in andra kompetenser i föreningen som logistik, transporter, it och webbutveckling, mjukvarukompetens och att man därigenom kunde säkra e-handelskompetensen i bygden och samtidigt driva centrala branschfrågor som utbildning, samverkan med staden och övrigt näringsliv. E-handelsstaden Borås är i dag ett viktigt kluster i Sjuhärad som arbetar med flera viktiga kompetensområden som dess medlemmar behöver, t.ex. logistik, systemutveckling och finansieringsfrågor, samt erbjuder föreläsningsserier och påverkar och föreslår relevanta utbildningar för branschen.

Logotype av E-handelsstaden Borås, 2021

När jag samtalat med personer i Borås som på olika sätt har kopplingar till e-handel har det varit tydligt att den viktigaste kunskapen är kundin-sikt. Det är A och O att känna till kundernas beteende och attityder, men framför allt, förstå vilka drivkrafter som ligger bakom ett köp; varför de köper. Om en sådan kunskap finns är det lättare att erbjuda rätt sorts produkter, sätta attraktiva priser och därigenom öka sin omsättning och nå framgång. Samtidigt bygger ett sådant resonemang på att kunderna kommer att fortsätta att bete sig på samma sätt. Men, om det är något vi vet, så är det ju just att så inte är fallet. Människor förändrar sina beteenden och i de allra flesta fall är det som kännetecknar en kund tillfälligt och tem

porärt. Kunder är upplärda att bete sig på ett visst sätt, men kan snabbt ändra tillstånd och sluta fungera som det är tänkt. Ta bara postorderkatalogen som ett exempel: Postorderkunden hade vant sig vid att katalogen kom vid två-tre tillfällen om året och att man under tidig vårvinter skulle beställa sina sommarkläder. Det var ingen som protesterade vad gäller en sådan lång framförhållning eftersom man hade lärt sig detta beteende. Om företag i dag skulle be sina kunder att beställa sommarkläderna i januari så skulle det nog gå riktigt dåligt. För kunderna betar sig annorlunda eftersom förutsättningarna är ändrade. De kan i dag välja att köpa precis vad som helst, varifrån som helst i hela världen och dessutom exakt när de själva vill. Då är man ingen disciplinerad kund som gör såsom traditionella affärsmodeller förutser.

I skrivande stund kännetecknas kanske en föränderlig konsument av just det faktum att det är oerhört svårt att förutse dennes framtida handlingar. Om en detaljist tror sig ha listat ut hur man bäst tillfredsställer sina kunder så kan det fungera vid ett tillfälle, men inte vid nästa, och det är svårt att begripa varför sådana skillnader uppstår. Men en sak verkar ändå handelsmänniskorna vara överens om: Kunderna idag talar inte om e-handel och fysisk handel, utan om handel. Och då gäller det att koncentrera sig på att erbjuda både butiks- och e-handel till sina kunder. De ska kunna handla från oss på precis vilket sätt de vill. Huvudsaken är att de handlar. Av det skälet arbetas det frenetiskt med att åstadkomma en ”sömlös handel”. Med det menas att kunden inte ska stöta på några problem som kan hänföras till vilken kanal man valt. Det innebär i praktiken t.ex. att en kund som e-handlat en skjorta från ett företag som också har butik, ska kunna gå till butiken och returnera köpet. Det ska alltså inte spela någon roll varifrån man gör sitt köp, allting ska flyta på och eventuella logistiska utmaningar eller kassaflödesbekymmer som kan uppstå måste elimineras. I vart fall på ett sätt så att kunden inte kan ana att det kan uppstå administrativa eller juridiska komplikationer för företaget. Men givetvis uppstår både problem och bekymmer när handelsföretag försöker erbjuda konsumenterna allt på samma gång samtidigt som de inte längre bara konkurrerar med lokala företag, utan med handelsföretag i hela världen. Lönsamheten minskar och det blir svårare och svårare att följa med i eventuella priskrig, vilket i sin tur innebär att mindre aktörer, eller företag med svag effektivitet, måste lägga ner. Sådana utmaningar resulterar i det som många av oss påtagligt kan se. Den berömda ”butiksdöden” syns nu ordentligt och i Borås stod ett 20-tal butikslokaler tomma i stadskärnan.

Staden och handel

Precis som jag skrev i inledningen av det här kapitlet är sambandet mellan handel, folkliv och trygghet välbekant och handeln har alltid varit en viktig variabel för stadens trevnad och attraktion. Det finns oändligt många forskarstudier som visar på det positiva sambandet mellan en väl planerad detaljhandel och stadens attraktionskraft. Ett särskilt tydligt fenomen som illustrerar handelns förmåga att bidra till stadens attraktionskraft är förekomsten av så kallade paradgator, eller ”high-street shopping”. Många av de större städerna har någon form av paradgata som av tradition också erbjuder exklusiva butiker. I London heter dessa gator Oxford Street, Bond Street och Regent Street, i Paris heter motsvarigheterna Boulevard Haussmann, Avenue Montaigne och Rue Royale, i Stockholm finns Drottninggatan, Götgatan och Biblioteksgatan och i Borås finns Lilla och Stora Brogatan. Paradgatorna skapar naturliga mötesplatser för både boende och besökare och bidrar tydligt till stadens samlade attraktionskraft. En väl planerad handel i staden bidrar också till attraktionskraft för besökare/turister och vi vet att unika och lokalt färgade handelsarrangemang har en stor påverkan på turisternas benägenhet att vilja besöka en destination. Det kan t.ex. handla om kreativa torghandelsplatser, lågprishandel på Gekås i Ullared eller möjligheten att handla returvaror från e-handelsföretag. Under en period var t.ex. Knalleland känt för att just Ellos sålde varor där och vår stad invaderas av busslaster med köpglada konsumenter från både Sverige och våra nordiska grannar.

Men vad händer med staden om allt fler börjar e-handla?

Miljön: Det har väl knappast undgått någon att e-handeln slagit igenom på bred front och därmed också påverkat samspelet mellan stad och handel. För med e-handeln kommer också en ny transportlogik. Istället för att transportera in stora godsmängder till få aktörer (gods till butik där medarbetarna plockar upp varor på hyllan och säljer styckvis till kund) så transporteras styckegods direkt till konsumenten. Att få hemleverans till dörren leder givetvis till stora negativa konsekvenser för miljön som spås på av det faktum att många konsumenter okynneshandlar (t.ex. genom att beställa två par byxor i olika storlekar och returnera det par som inte passar). Budbilarnas skytteltrafik i Borås stadsdelar har blivit vardag där en och samma gata kan ha 10–12 varuleveranser utförda av lika många transportföretag på samma dag.

Mötesplatserna: En ökad e-handel kan också leda till negativa konsekvenser för staden som inte kan upprätthålla attraktiva mötesplatser i stadskärnan på samma sätt som tidigare. Det leder till konsekvenser för kommersiella fastigheter i stadens centrum som tvingas leta andra kategorier av hyresgäster. En ökad e-handel kan innebära att människor inte längre lägger sin lediga lördag på att besöka stadskärnan för att shoppa och att de inte prioriterar Knalleland. Och varför skulle de? När allt de möjligen kan önska sig finns framför dem med bara några knapptryck. Resultatet kan bli tomma butikslokaler i centrum med igenbommade skyltfönster med texten ”Stängt” och ännu längre köer utanför paketombuden.

Bild på kö in till Harry Florells på Byttorp, november 2020, privat foto.

Fastigheterna: Men det kan också leda till att centrumnära fastigheter utvecklas och byggs om för att rymma fler aktiviteter än handel. När det här kapitlet skrivs pågår Covid-19 pandemin, vilket bland annat inneburit att de människor som kan ha arbetat hemifrån och som inneburit att kontor tömts på medarbetare, precis som gator, restauranger, caféer, butiker och afterwork-barer. En sådan händelse tydliggör det uppenbara i att stadens puls och dess fastigheter inte enbart är kopplad till handel utan även till arbetsliv, resande samt det finspelta samspelet mellan stad, rörelsemönster och kommersiell verksamhet. Handeln följer människor i första hand, och inte platser. I spåren av pandemin har en del människor därför valt hemmet som den nya distributionscentralen, vilket givetvis ställer andra krav på boendet. Det måste finnas plats för varumottagning i hyreshusen och miljöstationerna svämmas över av kartong och wellpapp från e-handelsförsändelserna.

Paketombud: Men en ökad e-handel behöver inte vara negativt för staden. En god vän och forskarkollega till mig, Dr Jonathan Reynolds på Said Business School vid Oxforduniversitet, ser att nya lösningar för logistiken är på gång. I Storbritannien har många logistikaktörer bytt till elfordon och i Milton Keynes har ett företag börjat använda förarlösa el-robotar för att köra ut paketen till konsumenterna. Men när vi pratar e-handel och stadens framtid är vi rörande överens om att det handlar om ett omställt tänkesätt hos oss konsumenter: vi måste lära oss att e-handelspaket ska hämtas till fots, antingen hos ett ombud eller i en paketutlämningsbox. Och det måste vara postboxar som placerats ut på strategiska platser i staden, i bostadsområden eller på arbetsplatserna. När jag besökte UK senast upptäckte jag till min förtyllning att universitetet hade en postbox i lärarrummet. Det kändes både praktiskt och bekvämt.

Amazons postbox, foto taget i lärarrummet på Universitetet i Surrey, UK, privat foto.

Ur en handelsforskares perspektiv är det tydligt att e-handels inträde och genomslag förändrar en av grundpremisserna för detaljhandel: nämligen den att handeln är lokal. E-handel är ett format som inte är beroende av den fysiska platsen eller den lokala marknaden. Verksamheten kan placeras i princip var som helst och utmaningarna handlar istället om att optimera logistiktjänsterna, effektivisera orderhantering och skaffa sig ekonomiska skalfördelar och fokusera på omsättningsvolym. Det här sättet att bedriva verksamhet på liknar idéerna som lade grunden till massproduktion i industrisektorn: Du kan få din bil i vilken färg du vill, bara du köper den av Amazon! Handelsnäringen är i full gång med att stöpa om sina affärsmodeller och stora globala aktörer kommer att bli ännu större.

Och vad kommer att hända med Borås stadskärna?

Eftersom förändringen är pågående känner vi inte till alla konsekvenser som följer av en förändrad handelslogik. Men vi kan konstatera att behovet av ytor och platser för att visa upp varor till försäljning inte är lika viktigt nu som när e-handeln och postordern bara var ett format i marginalen. Vi kommer kanske inte att träffas vid torghandeln, i butikerna och mataffärerna längre, utan vid postboxarna eller på återvinningsstationerna då vi gör oss av med emballage och pantar returerna. Det är också högst sannolikt att en ökad e-handel kommer att leda till att staden omorganiserar så att fysiska butiker och nya format för e-handelsleveranser kan rymmas under samma tak. En sådan omorganisering måste vara proaktiv och framåtriktad.

Bild från återvinningsstationen på Boda 2019, privat foto.

På bara ett årtionde har sättet som boråsaren handlar varor på förändrats och utmanar stadens organisering med fenomen som t.ex. säsongsvarierad köbildning vid utlämningsplatser, överfulla hyllor hos paketombuden och nya behov av hemleveranser för både bulk- och dagligvaror. Vi ser också att innovationstakten ökar vad gäller nya leveranssätt och paketboxar har blivit allt vanligare i Borås. Dessutom har Covid-19-pandemin ökat andelen e-handelsköp eftersom ännu fler konsumentgrupper valt att handla online, samtidigt som en annan kraft vuxit fram i pandemins spår som handlar om att människor insett att man kan arbeta hemifrån. Om människor inte behöver bo där de arbetar och kan handla sina varor varifrån som helst i hela världen, då uppstår frågan: vad ska vi ha vår stad till? Det är uppenbart att stadskärnan måste planeras mer långsiktigt för nya konsumtionsmönster och moderna arbetssätt där mycket kan skötas från hemmet. Det finns några centrala frågeställningar som handlar om Borås stad och centrum som måste ställas, även om svaren kanske inte är solklara:

En viktig frågeställning handlar om hur stadens översiktsplan ska anpassas så att de långsiktiga strategierna tar hänsyn till de strukturella förändringar som handeln genomgår, om det överhuvudtaget är möjligt att ta sådan hänsyn. Stadens översiktsplan är ett av de viktigaste styrmedlen för hur staden ska organiseras. Den typen av strategisk plan är ofta ideologiskt färgad men borde kanske i högre grad kompletteras med ett kommersiellt perspektiv. Det är marknaden som indikerar behov och efterfrågan och det borde inte vara omöjligt att väga in Boråsarnas köpbeteende och konsumtionsmönster i planeringen. Det är avgörande att stadens översiktsplan formuleras utifrån idéer om flexibilitet och serviceinnovation. Ingen vet hur framtiden kommer att se ut, men det är viktigt att våra beslutsfattare skaffar sig kunskap om hur handelsnäringen utvecklas samt hur handel kan kopplas till ett gott liv i staden.

En annan viktig frågeställning berör den roll som de kommersiella fastighetsägarna har i dessa utmaningar och hur de kan bidra till staden och handeln i framtiden. Vi får inte glömma bort att det är fastighetsägarna som bestämmer över sina lokaler och det är därför självklart att fastighetsägarna har en enormt viktig roll, men samtidigt också ett stort ansvar att axla. Att ha en helhetssyn på fastighets- och stadsutveckling kommer att vara avgörande i framtiden, samtidigt som ägarna måste anpassa sig till sina hyresgästers realitet och stötta dem med kunskap, tekniska lösningar och flexibla villkor. Om fastighetsägarna ska bidra till staden och handeln måste de ha kontroll på sin verksamhet och förstå hur de kan använda

kommersiella ytor: känna till vem som rör sig i området, vilka ytor som fungerar för handel, vilka ytor som kan konverteras, vilka lokaler som kan integreras med olika typer av verksamheter och hur ytorna kan bidra till hållbarhetsmålen.

En tredje central fråga rör hur stadens stråk ska planeras om handeln inte längre fungerar som den gjort tidigare. Det första som vi måste förstå är handelns nya logik och hur den påverkar förutsättningarna för en levande stadskärna. Det kommer inte vara lika självklart i framtiden att fylla bottenvåningarna i stadskärnan med detaljhandelsverksamhet. Handel har blivit mer komplext och kan inte längre beskrivas som att "köpa in billigt och sälja lite dyrare", nej, handeln är en näring kännetecknad

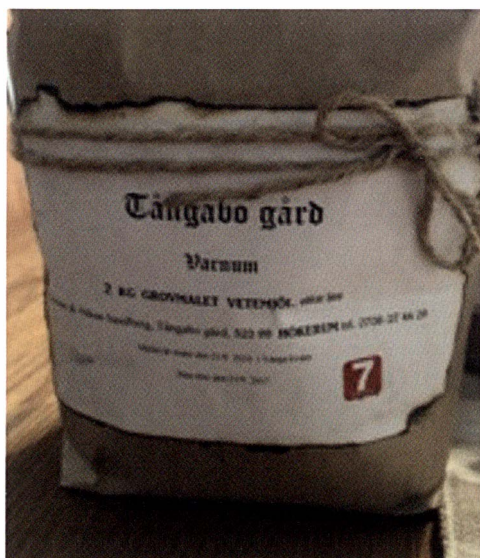

Bild från besök på Tångabo gård i Varnum, 2019, privat foto.

av global konkurrens, multikana-
nalsförsäljning och i många fall
en bransch som arbetar medvetet
med tjänsteinnovation. När
stadsplanerarna och arkitekterna
utvecklar staden vore det bra om
det fanns en tydligt beskriven han-
delspolicy och en plan för han-
del som tar utgångspunkt i hur
människor som bor i staden vill
att handeln ska fungera. Det finns
också en stor potential i att pla-
nera för en strategisk närhandel
där Boråsarna kan erbjudas när-
producerade varor på fler sätt än
genom Reko-ringen.

Det vore också positivt för handeln och staden om teknikutvecklingen vad gäller el- och självkörande fordon tog fart på riktigt, eftersom det finns en problematik vad gäller hur politiker vill styra persontransporter och det faktum att de allra flesta människor vill använda bilen när de handlar. Istället för att försvåra och förbjuda biltrafik i stadskärnan kanske vi i framtiden kan tillåta, ja till och med öka möjligheten för människor att använda miljövänliga bilar när de tar sig till centrum.

Framtidens handel i Borås

Så hur kan då framtidens Borås organiseras med tanke på handel? Svaret på den frågan är inte enkel, men ett försiktigt svar börjar med att vi måste utgå från oss människor, våra behov och beteenden. Och vi har faktiskt inte förändrats så mycket, i vart fall inte om vi jämför med hur teknik och digitalisering har transformerat vår verklighet. Vi är som vi alltid varit: lata, njutningslystna och sociala varelser med stort behov av trygghet och bekräftelse. Människan är ett flockdjur som innerst inne vet att hon inte klarar sig ensam, trots individualismens tidevarv. Hon drivs av grundläggande mekanismer, vilket innebär att behovet av mötesplatser fortfarande kommer att finnas, men att dessa mötesplatser kanske inte alltid måste vara fysiska, inte ens när vi ska handla dagligvaror.

Det är fullt möjligt att ”umgås” i virtuella butiker och människan har idag större möjlighet att sätta sig i förarsätet och styra färden: vi bestämmer själva var vi ska mötas, vem vi ska möta, hur länge mötet ska äga rum och vad mötet ska handla om. Dessa tankar kopplade till ett affärs-mässigt perspektiv skulle kunna innebära att framtidens handel i högre grad kommer att erbjuda ”virtuell social shopping”. Det här sättet att bedriva handel på innebär att potentiella kunder får information och åsikter från andra personer med liknande profiler om produkter och tjänster de överväger att köpa. Istället för att det är butiks- eller varumärkesägaren som skapar ett behov eller en vilja att köpa, är det människorna själva genom sociala nätverk som bestämmer vilka produkter och tjänster de vill ha, vilket också kan leda till att konsumenten får bättre priser och mer relevanta erbjudanden. Fenomenet med virtuell social shopping existerar redan i gränssnittet mellan sociala medier och e-handel där länkar och inlägg av privatpersoner kan aktiveras och samlas i olika intressegrupper där vem som helst kan ansluta sig till. Men virtuell social shopping skulle också kunna innebära att den omvandlas till något analogt. Genom att erbjuda fysiska platser för den här typen av aktivitet skulle vi kunna få online-shoppingplatser i Borås, platser som också blir viktiga offentliga rum i framtidens stad.

Det är också högst troligt att de butiker som finns kvar kommer att vara en gränsöverskridande plats mellan det virtuella och det analoga. Utbudet i den fysiska butiken är kanske bara en bråkdel av det totala utbudet som butiken erbjuder och genom att scanna en qr-kod eller låta mobiltelefonen kommunicera med digital sensorteknik kan konsumenten köpa varor på plats, men också söka information om andra varor och beställa hem dem

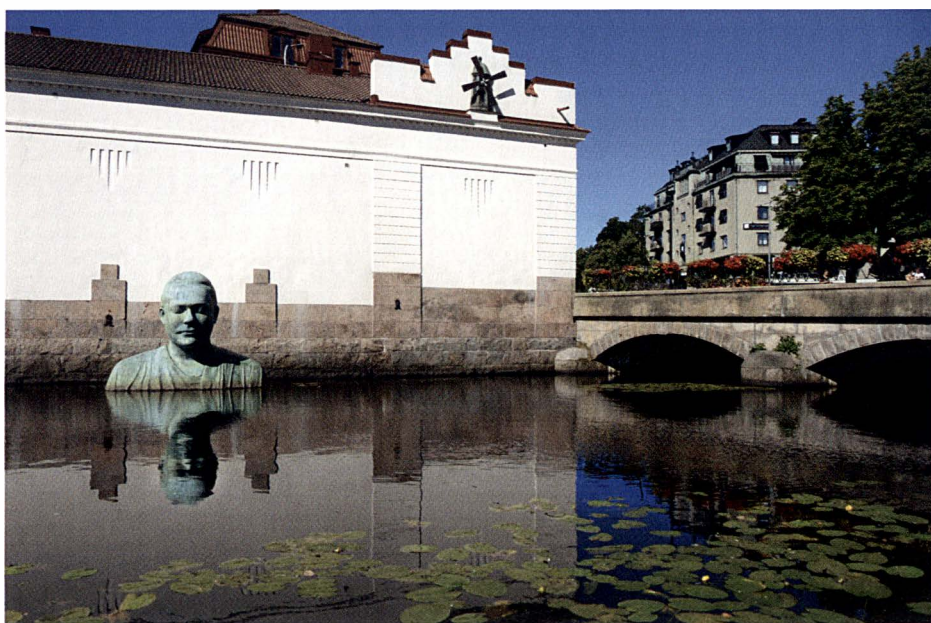
under sitt butiksbesök. Den här typen av butiksformat finns redan t.ex. i form av pop-up butiker som visar ett begränsat sortiment samtidigt som man informerar kunden om att det går att hitta ännu fler varor om man besöker webbutiken. Handelsnäringen testar ständigt innovativa format som kombinerar fysisk- och digital handel och utvecklingen är bara i sin linda.

Bild från ett butiksexperiment i Ellos butik på Korsgatan 13 i Göteborg, 2019, privat foto.

Man skulle också kunna tänka sig att det i framtiden görs plats för nischade butiker som erbjuder ett unikt sortiment som bygger på platsens kultur, historia eller viktigaste näringar. Den typen av butiker skulle "tvinga" kunder att besöka en fysisk plats, eftersom det inte skulle gå att komma åt via nätet. På så vis skulle formatet möta människors behov av njutning, upplevelser och unika möten, men samtidigt också vara exklusivt och för få utvalda. Det är inte omöjligt att tänka sig att våra svenska städer positionerar sin handel utifrån sådana teman; Borås blir unikt med hjälp av textil- och modebutiker, Filipstad differentierar sitt utbud mot snacks, Alingsås satsar på potatisupplevelser och Malmö blir en spelstad där utbudet av spel och lek överträffar alla andra städer.

Den digitala utvecklingen vad gäller handel kommer med all sannolikhet leda till ytterligare tekniksprång på områden såsom talande produkter, nya betalningslösningar, intelligenta förpackningar och 3D-printade varor. Det kommer att leda till stora utmaningar för handelsnäringen och staden som bl.a. måste förändra sin syn på "försäljningsplatser", utveckla informationssystem, fler betalningssätt, nya leveranstjänster till kunderna, optimera sätten att spåra och systematisera varuflödena och bli bättre på cirkulär ekonomi. Och staden måste organisera sig på ett sätt som motsvarar hur kunden tänker och betar sig. Den ökade digitaliseringen kommer att utmana handelsnäringen och staden på både kända och okända sätt. Men en sak som jag är säker på är att framtidens handel kommer att påverka staden. Det Borås vi känner idag kommer inte att se likadant ut.

Skulpturen Bodhi i Viskan vid Västerbro. Foto: Sofia Carlenberg

Källförteckning

- Ehandel (2021). Vill stärka e-handlarnas röst i Bryssel. Tillgänglig:
<https://www.ehandel.se/sa-bli-nya-svensk-digital-handel-vi-kraftsamlar>.
- GP (2017). E-handeln är Sveriges nya basnäring. Tillgänglig:
<https://www.gp.se/debatt/e-handeln-%C3%A4r-sveriges-nya-basen%C3%A4ring-1.4187555>.
- Internetworld (2004). Fem hemligheter bakom Borås framgångar.
Tillgänglig: <https://internetworld.idg.se/2.1006/1.179831/fem-hemligheter-bakom-boras-framgangars>.
- Sundström, M. (2007). De säger att nätbutik är bekvämt.
Doktorsavhandling, Göteborgs universitet, Handelshögskolan, Göteborg.

De smarta textilierna

NILS-KRISTER PERSSON

Smarta textilier. Det tycktes under tidigt 2000-tal gå en bölja av smartheit genom världen. I alla fall så till måtto att det mesta av tingestar och samhällsföreteelser skulle förespeglas vara smarta. Det skulle vara smarta kylskåp, smarta förpackningar, smarta (betal)kort, smarta material, smarta elnät, smarta telenät, smarta geler, smarta missiler, smarta bomber, smarta myndigheter, smarta fönster, smarta dörrar, smarta lås, smarta hus. Det uppenbarade sig smarta papper, smarta TV apparater, smarta klockor, smarta telefoner. Det fanns en bil som hete Smart. Det skissades och började byggas stadsdelar och hela städer som kallades smarta.

Det var i denna tidsanda begreppet smarta textilier föddes. Smarta textilier menades vara något mer än bara textilier som de funnits i tusen och åter tusen år. Smarta textilier andades framtid, en återupprättelse av en sargad näringsgren i västvärlden som hade sett en lång tid av nedläggning och utflyttning av produktion till låglöneländer, det alluderade till något avancerat, något med mycket kunskap i.

I Borås, den svenska textilhuvudstaden, Sveriges Manchester, fångades vindarna upp. Det hade gått ett antal år sedan omvälvande tekokriser lagt sig. Textila branschen hade ett skamfilat rykte. Ändå var det lätt att se att den levde. Det behövdes inte långa vandringar längs Borås gator för att se provdockor i fönstren - aha, ett designföretag. Det gick att hitta dunkande väverier – som gjorde såväl avancerade tekniska textilier som funktionstextilier. Det fanns logistikhus dit långa lastbilar kurvade in med nya hängande kollektioner – nav för distribution inom och utom landet. Textilerna levde. Men textilen hade en undanskymd position.

Vid Textilhögskolan vid Högskolan i Borås funderade man i samma banor under denna tid. Det upprättades först konstnärlig forskning på området smarta textilier kopplat till människa-maskin interaktion och med avstamp i det, från 2008 ett stort initiativ för innovation, utveckling och vidare (teknisk) forskning som fick det engelskinspirerade namnet Smart Textiles - med stora bokstäver och ett s på slutet. Smart Textiles har kommit att ägna sig åt smarta textilier - och också textilier i generell mening - och blivit en motor för utvecklingen på området inte bara för Sverige utan för norra Europa och i än vidare kretsar.

Ordet, termen, smarta textilier har två delar; ”smart” och ”smarthet” å ena sidan och ”textil” å den andra. Låt oss ta just det som avstamp och tala om dessa i tur och ordning. Vi börjar med ingressens ”smarthet”.

Smarthetsaspekten

Även om det som synes fötts många företeelser med smarthet är det inte en helt lättförklarad företeelse. Det finns minst två spår. För det första, en lätt associerad koppling är till ”intelligens” och simulering av intelligens eller åtminstone därmed besläktade egenskaper som beräkningsförmåga och minne. Detta är datorernas värld.

Idag tänker vi inte på det men att ens bära med sig elektronik i vardagen är en revolution i sig. Att ens kläder och elektronik skulle kunna ha något som helst samband vore helt främmande så sent som på 70-talet.

Vår syn på vad materiella ting ”kan” är i förändring. Ting som varit att betrakta som passiva blir aktiva, interagerande. Redan i slutet av 1980-talet formulerades tankar om ”ubiquitous computing”, allestädes närvarande datortillgång, och aktiva ting. Det var en tanke på att det överallt i hemmet eller i samhället skulle gå att få tillgång till datorer och datorkraft och inte alltid via speciella maskiner, de som kallas datorer. Det var länge just en vision. Men idag är det en realitet, om än möjligen på ett något annat sätt än vad man tänkte sig från början. I dag har tanken kanaliserats i form av först bärbara telefoner och sedan smartphones och ett mobiltelefoninät som täcker jordens yta och de ursprungliga tankarna på ett bredare ianspråktagande av tingen generellt runt om oss har kommit på efterkälken. Men med tanken om Sakernas Internet (Internet of Things) är en svängning tillbaka på gång. Allt skall i visionen om Sakernas Internet vara uppkopplat och försett med elektronik och kunna vara små datorer. Så också textilier. Den ena spåret i ”smartheten” i ”Smartha textilier” är alltså textilier som har egenskaper som kunna beräkna, kunna lagra och behandla information.

Att elektroniken tränger in överallt leder också till portabilitet. Det är att saker är förflyttningsbara. Telefonen är det uppenbara exemplet där vi gått från fast kopparkabelbaserad telefoni till trådlösa bärbara telefoner. Och portabilitet leder till bärbarhet. Långt fram var detta en term förbehållet mode- och textilvärlden om plagg som inte bara var gjorda för haute couture och catwalken utan också gick att ha i vardagligare sammanhang. Sen togs det över av elektronikindustrin för ting som kunde kommunicera och som man kunde bära med sig utan större problem, sålunda tillräckligt lätta, små, robusta, massproducerbara och billiga för detta ändamål.

Lite intressant kan noteras att mycket av det vi i dag ser som bärbar teknologi - smarta telefoner, smarta klockor, smarta ringar, smarta bröstband, smarta skor, inte är textil. Men den mest bärbara av teknologier - textil - har mycket att bidra med till den bärbara teknologin. I form av smarta textilier.

Det finns för det andra också en annan "smartheit". Smart, naturligtvis ett engelskt låneord¹ i diverse språk inklusive svenska, har på engelska och i sitt inlånade språk möjligen en inte så subtil betydelseskilnad. I fornegelskan finns belagt "smart" som betydde "smärtsam, svår, stickande; orsakande en skarp och skärande smärta". I medeltidsengelskan har detta betydelseskiftat till "utfört med kraft" och efterhand utvecklas detta till "elegans, ivrig, frisk" och "snygg, snofsig" och till något generellt positivt. Man kan säga "a smart restaurant" för en attraktiv restaurang och "she looks smart" för "hon ser snygg, anständig och stilfull ut". På svenska uppträder "smart" sen åtminstone 1892 enligt Nationalencyklopedins ordbok. Svenska Akademiens ordbok anger betydelsen, "elegant, flott" och "slug, att kunna utnyttja något till sin fördel".

¹ Men besläktat med urgermanska och (forn)svenska "smärta" men också "smärt".

Eftersom det av faktiska (smarta textilier har fortfarande blott en eller ett fåtal funktioner och ingen förmåga till anpassning, självjustering eller beslutsfattande) såväl av etiska (förolämpande mot biologiska livet att kalla en vante som kan värma ens händer för smart i betydelsen intelligent) såväl som av historiska skäl (vad skall vi kalla de textilier som en dag i framtiden verkligen är lika smarta som en däggdjurshjärna) är problematiskt med termen smarta textilier i första betydelsen "intelligenta textilier" – även om synonymin används flitigt - är det då bra att det finns viss koppling till den första betydelsen av "smart" som något "allmänt positivt, bra, attraktivt konstruerat". Naturligtvis har det lockat företrädare för området att låta antyda en koppling till "intelligens" när området danats under 1990-talet och där finns grunden till etymologin, men budskapet är att smarta textilier är intressanta också utan att dra ovetenskapliga och överdrivna växlar på saker som inte är sanna, att smarta textilier är "intelligenta". Detta klarnar när vi ser på definitioner och exempel, men först ser vi på "smarta textilers" andra led, "textil".

Textilaspekten

Det är ett märkligt material det textila. Tänk att det kan följa, täcka, forma, hölja, dölja, skylla, framhäva något så komplicerat geometriskt objekt som den mänskliga kroppen med den hela tiden närvarande tyngdkraften som oupphörligen vill dra ner allt mot jordens yta och där friktionskoefficienten för torr hud är ganska låg och hindret därför är litet. Därtill göra detta så det inte skaver eller stasar. Och samtidigt som det gör detta skall det klara av också att hantera mänsklig rörelse. Människor är inga stater, varken sittande eller stående. De rör sig ständigt och tyget och textila utformningen måste anpassa sig till detta. Det skall inte bara börja sig. Det skall kunna gå tillbaka till utgångsläget. Och det skall klara att göra detta 10 000 kanske 100 000 gånger. Ta andra ytbildande material – de har inte en chans att matcha. En rulle presentpapper skulle skava och närmast göra ont att rulla runt kroppen och skulle snabbt rivs sönder, än mindre skulle en stel kartong kunna fås att smita runt kroppens växlande konvexiteter och konkaviteter, glas är oböjbart, men det kan formas i varmt tillstånd men har ingen dynamisk förmåga. Plåt kan formas men inte under bruk och är tungt. Slutsatsen blir klar. Textil är unikt.

Hemligheten bakom allt detta är att textilen egentligen är full av leder, den är *lokalt* ledad, vilket bygger på att textil alltid är uppbyggt av följsamma, böjbara, ofta elastiska fibrer eller garn. De är sammansatta så att de kan röra sig gentemot varandra. Detta gäller både om tyget är vävt (se bild 1) eller stickat. Väv och stickning är de två stora ytformningsteknikerna inom textil.

Fig 1. Lokala leder här illustrerade med väv. Till vänster en schematisk bild av väv i vävplanet med två runda varptrådar och två vågiga väftrådar där den mörkgröna ligger i förgrunden och den grå därbakom. Detta arrangemang binder, håller samman tyget, är dess integritet. Det finns en elasticitet och lokalt möjlighet till rörelse trots detta. I mittenbilden har den ena sidan böjt sig uppåt tack vare denna frihet, men det påverkar inte tygets integritet. Utifrån ser detta ut som tyget är lite böjt som i fall eller plissé eller som en rynka (om böjningen inte går tillbaka omedelbart). Samma resonemang kan återopas om de runda är väftrådar och de vågiga varptrådar, man ser tygen från sidan så att säga. I högerbilden visas att det finns ytterligare beredskap för rörlighet genom att det finns viss frihet att röra sig vinkelrätt ytplanet tack vare elasticitet i garnen eftersom de i sig är följsamma och böjbara, de rör sig till ett nytt läge (streckad cirkel). Detta syns åter som en liten buktning eller ickeplanaritet i tyget.

Textilen är inte bara full av leder. Den är också lokalt elastisk. Det finns förvisso stumma tyg men generellt finns det en viss fjäderverkan på olika sätt i en textil konstruktion. Detta kan gälla dels i riktningen vinkelrätt mot tyget som i ett bolster eller filt som därmed uppfattas som mjuk, dels i riktningarna i tygets yta, som uppfattas som stretchighet.

Lokalt sett finns alltid hålrum och en viss porositet i ett vävt eller stickat tyg. Textil blir inte helt tät². Detta är den tredje hemligheten till textilens användbarhet. Detta leder till att textil ventilerar den hela tiden värmeproducerande kroppen vilket varje person som burit kläder tackar för. En plastsäck har oförnekligen inte samma komfort.

Det är lätt att sätta likhetstecken mellan textil och kläder. Men så enkelt är det inte. Textil är tre saker, kläder (och det finns oerhört många olika typer av plagg), inredningstextilier (som är sängtäckan, lakan, kuddvar, madrasser, kuddar, möbeltyger) och det som kallas tekniska textilier, som är textil använt i tekniska sammanhang där estetiken inte är den viktigaste aspekten. Det kan vara filtermembran för luft eller vatten, armering i kolfiber för bilar (görs i Borås), implantat för människor, behandlande textilier för olika sjukdomar, flygplansvingar, ja nästintill oräkneligt massa sorter.

² Det går att göra helt täta textilier. Exempel är vävar som används för uppblåsbara airbags – ett exempel på en högteknologisk teknisk textil. För övrigt framtagen och producerad i Borås under 90-talet och framåt.

Textilen är oöverträffad bland andra material att delta i mänskligt liv. Det finns inget annat konstgjort material som så genomsyrar det mänskliga livet. Textilier deltar i all mänsklig verksamhet oberoende av ålder, kultur, yrke, social klass, kön. Exempel är att sitta på en mjuk madrasserad stol, torka sig med en handduk, ha på sig mössa när man är utomhus. Ta en person med en modern, västerländsk kultur som lever i ett tempererat klimat. Personen är inte en naturist. Dag ut, dag in, år in, år ut, de enda tillfällena som denna person inte interagerar med textilier är när denne duschar, badar i badkar (men bada i en sjö eller hav innebär vanligtvis att ha en baddräkt), är i en bastu (dock ofta med handduk), och de stunder man byter kläder eller solar (kanske). Anta att personen tar en dusch några minuter på morgonen och kvällen och då också byter kläder (men inte då står på en matta!) och därigenom är naken under två gånger 10 minuter. Detta ger $1 - \frac{1}{24} = 98,6\%$ mänsklig interaktion med textilier. Observera att en person²⁴ kanske sover naken men ändå då interagerar med sänglinne och kuddar.

Textil är så vanligt att vi faktiskt alltid möter världen i textil. Den är ett membran som påtagligt är mellan oss, vår kropp, och fysiko-biologiska omvärlden. Vi säger att vi visar oss för varandra. Det stämmer som metafor men sällan som praktik. Vi skyddar oss inte bara praktiskt med plagg mot kyla, värme, regn, snö, stötar, skrovliga underlag, insekter³, smuts⁴ och smitta. Kläder är också ett psykiskt och socialt membran som intensivt signalerar vilka vi vill vara, eller är satta att vara i en social kontext. Identitet, social positionering, sexualitet - de mest grundläggande hos en människa, överallt är textilen med.

³ Se hur myggbetten efter en intensiv sommarkväll placerar sig efter där kläder inte skyddat.

⁴ Ta tex en titt på byxbenen en höstdag efter att ha gått i naturen och se hur mycket som stänkt upp på benen.

Mot en definition av smarta textilier – andras och egen

Det finns många definitioner av smarta textilier. De flesta är dock otillfredsställande. De är antingen för breda så att de täcker in för mycket, vilket är vanligast i litteraturen, eller för smala som missar många spännande möjligheter för textilen. Väldigt ofta går de tillbaka på tankefiguren om stimulus-respons och stimulus-responssystem. Stimulus är något som påverkar en, respons är det som det påverkade ger tillbaka. Både stimulus och respons måste kunna vara avläsbara utifrån. De behöver vara fysiska eller kemiska på något sätt. Stimulus kan vara ljud och respons en åtföljande förändring i yttopologin på en gardin för en bättre isolering från trafiken när morgonrusningen börjar. Stimulus-respons låter ana en idehistorisk grund i behaviorism som var stor under mitten av 1900 talet inom beteendevetenskapen, men som blev ett tankemönster också för andra discipliner under smarta textilens barndom, 80-talet. Sensorer till exempel, som utvecklades stort samtidigt, är i sin enklaste beskrivning en tingest som just tar in en signal, ett stimulus (ljud, ljus, temperatur, flöde, tryck etc.) och ger ifrån sig något användbart ut, en respons. Numera oftast i form av en elektrisk spänningssignal. Det som är kritiskt är att precisera vad ”stimulus” och ”respons” verkligen är, problemet är att detta inte görs och användningen riskerar bli urvattnad.

Man behöver också bestämma sig för i vilken mening ”smarta textilier” står. Det kan menas åtminstone tre olika saker;

- 1) Smarta textilier som en klass av mänskligt förfärdigade ting, artefakter. Det är detta som föresvävar oss mest.
- 2) Smarta textilier som en (potentiell) industribransch för att ta fram smarta textilier i första betydelsen. Detta är något helt annat än smarta textilier i första betydelsen och skulle omfatta organisation, ekonomiska förhållanden, värdekedjor, aktörer etc.
- 3) Smarta textilier som ett forskningsområde. Detta är ytterligare något annat än de bägge första och handlar om teoribildning, kritik, problematisering, samhällspåverkan etc. av smarta textilier i första betydelsen, realiserade genom smarta textilier i andra betydelsen.

Vi ser på några vanliga typer av definitioner av vad smarta textilier i första betydelsen, som en klass av artefakter är, och lämnar de två övriga. Exempelen är tagna från texter återfunna i vetenskapliga, tekniska och kommersiella sammanhang.

o *”Textila material som ger respons på omgivningen”*

Detta kan ju låta bestickande, men tänker man efter betyder detta ingenting. ALLT ger någon respons om man påverkar det, om det så är en gråsten (som tex ger motstånd och motkraft om man trycker på den – det är en respons). Åtminstone behöver man definiera respons mycket skarpare. Här finns också termen ”material” med. Det är lite dubiöst, för det är frågan om smarta textilier i betydelsen vissa typer av ting. Ting och substanser, dvs material, är skilda grundkategorier i världen. Då blir det haltande att definiera ting som material som uppfyller vissa egenskaper. Definitionen fungerar ej.

o *”Textila material som ger lagbunden respons på omgivningen”*

Här har man försökt förtydliga lite vad man menar med respons, att det inte bara är lite vad som helst som man får tillbaka, utan just att den är lagbunden, men det hjälper inte. Alla materiella ting följer fysikens lagar – är lagbundna i sin respons. Det blir en för lam definition. Också här finns termen ”material” med, detta renderar en definition som inte fungerar av samma anledning som föregående.

o *”Textilier som interagerar med omgivningen”*

Här har ”respons” ersatts av ”interagering”. ”Inter” betyder ”emellan” eller ”något dubbelriktat”. Det ligger då nära till hands att översätta ”interagera” med både stimulus och respons och att dessa sker samtidigt samt att textil har någon sorts möjlighet att ge stimulus i någon form av dialog med omgivningens påverkan. Men det är fortfarande få textilier som är så sofistikerade att man kan säga att de kan ge stimulus, annat än i en trivial mening av att fysiskt ge motkraft, ge viss friktion gentemot omgivningen etc. Än mindre kan de föra någon form av ”dialog” med omgivningen, vilket definitionen indikerar. Man får här både en för skarp och en för vid definition. Här finns inte termen ”material”, vilket enligt ovan sagda är fördelaktigt.

- o *"Funktionella textila material som interagerar aktivt med omgivningen"*

Här har man tagit in "aktivt". Det smalnar av jämfört med enbart "interagera" och då kan man möjligen räkna bort stenfallet ovan, men vad menas mera exakt med "aktivt"? Är en stålfjäder mera aktiv än en sten när den strävar mot ett jämviktsläge efter att den fått stimulus och blivit nedtryckt? Dock tycks ett hypotetiskt tyg som består av hundratals fjädrar som hoppar upp när man trycker det mot marken som tveksam kandidat till smart textile. I själva verket sa vi tidigare att tyg är lokalt elastiska som en grundegen- skap och alla textilier har egentligen en sådan fjädringsegenskap. Då finns återigen inget särskiljande i definitionen från helt vanliga "osmarta" textilier. Också här finns termen "material" med och det renderar en definition som inte fungerar av samma anledning som föregående.

- o *"Fibrer och textilier som interagerar med omgivningen på ett avsett sätt."*

Här har man försökt komma ifrån det triviala med att alla fysiska ting växelverkar med omgivningen genom att tillföra "avsett". Men alla artefakter är avsedda för något, annars skulle de inte konstruerats och tillverkats överhuvudtaget (!). Definitionen är inte särskiljande mot "osmarta" textilier.

- o *"Textila material som ger respons på stimulus, dvs. textilmaterial som har funktioner som sensor, processor och sändare för en signal"*

Här finns explicit både stimulus och respons med, samt en kort uppräknig av funktioner, vilket är intressant. "Stimulus" och "respons" är dubiösa och för allmänna enligt ovan. Också här finns termen "material" med, vilket renderar en definition som inte fungerar av samma anledning som tidigare.

Det är sålunda inte helt lätt att skapa en god definition av ”smarta textilier”. Men vi behöver en. Vi tar fasta på några aspekter i de just dryftade definitionerna. Det behöver vara uttryckt att det är smarta textilier i första betydelsen det handlar om. Man kan inte likställa ”ting” med ”material” eftersom de är väsensskilda kategorier. ”Material” kan sålunda inte ingå. Stimulus och respons är lockande att ha med men kräver extra för-definitioner vad som menas och det hela riskerar att bli krångligt.

Vi tar fasta på att det speciella med smarta textilier är att de är något ”extra”. Detta åstadkommes genom att tillföra olika teknologier till textilen, vi kan kalla dessa hjälpteknologier. Elektronik är ett typiskt exempel som vi något diskuterade inledningsvis, men det kan vara mycket annat och mer specificerat såsom antennteknologi, nanostrukturering eller haptisk perceptionsteknologi.

En inte heller den vattentät formulering skulle så kunna lyda;

Smarta textilier är en klass av artefakter som i sig förenar teknologier från flera olika discipliner förutom textilen och som härigenom erbjuder många funktioner och där textilen är vital för artefaktens funktion.

Detta är en definition många av oss som arbetar med smarta textilier jobbar med explicit dagligen. Några kommentarer;

”klass av artefakter” är uttryckligen med för att avgränsa definitionen mot de (åtminstone) två andra definitionerna av smarta textilier som respektive speciell näringsgren och forskningsområde.

”förenar teknologier från flera olika discipliner” betyder just hjälpteknologier. Vi tänker att detta är kärnan i smarta textilier: ”att den kan göra något extra”. Problemet är dock möjligen att ”discipliner” inte är statiska över tid. I framtiden är kanske inte elektronik en egen disciplin utan realiseras genom speciell infärgning och en integrerad repertoar vad gäller textil processering och då inget ”extra”.

”förutom” är ett viktigt litet ord. Textil är naturligtvis i högsta grad teknik självt, men många gånger är det viktigt att poängtera detta för andra discipliner.

”funktioner” är centralt i definitionen. Vad artefaktens funktioner är, är mer komplicerade än man kan tänka sig i förstone, men vi lämnar de fina detaljerna här.

”många funktioner” undviker att explicit använda smarthetens betydelse av ”extra”.

”textilen är vital”, har man inte med den passusen kommer en tygpåse man bär en smartphone i att räknas som smart textil, vilket blir fel.

Givet att vi nu har en (någorlunda) god definition av smart textil, låt oss kort uppehålla oss något ytterligare vid ”funktion” i definitionen.

Hur få in funktion?

Textilifiering är att integrera en teknologi eller (fysisk, kemisk eller biologisk) mekanism eller funktion i textil, eller realisera denna funktion med textila processer såsom infärgning, vävning, stickning, flätning, laminering eller vad det vara månne.

Man kan säga att det finns tre typer av integration av teknologi eller mekanism eller funktion för att få fram önskad ”smartheit” i textil. De är integration i, integration på och integration bortom (eller systemuppgående integration).

Integration i är att funktionen tillförs under tillverkningen av fibern, garnet eller tyget. Det som utgör funktionen och mekaniskt sammanhållande strukturen är sålunda egentligen överlappande. Detta är i samklang med modern konstruktionsfilosofi för bilar eller flygplan där man inte har ”råd”, varken viktmässigt eller platsmässigt, att vissa material bara är för struktur och för att hålla samman produkten och andra utför något, såsom att lagra elektrisk laddning för att verka som batteri.

Integration på innebär att man har ett befintligt tyg som genom att sy på fickor för elektronikboxar, brodera, knäppa på, göra blixtlåslösningar, limma, kardborrefästa, laminera, belägga etc. uppnår vissa funktioner. Det är sålunda tygnivån som är åtskiljande mellan integration i och integration på.

Integration bortom eller systemuppgående integration innebär att kritiska funktioner är placerade helt utanför själva textilen – som dock fortfarande är vital för övergripande funktionen – i en dator via sladd, trådlöst uppkopplat till molnet osv. Textilen ingår som en del i ett större system som tillsammans skapar smartheit. Systemuppgående integration behöver kompletteras med integration i eller integration på på själva textilen av någon delkomponent. Systemuppgående kan upplevas som att textilen spelar en sekundär roll och inte är så intressant, men är nödvändigt vid exempelvis stora beräkningar såsom i fallet kläder försedda med kameror. Vidhängande bildanalys blir beräkningskrävande, vilket i sin tur kräver stora och tunga batterier som menligt påverkar komfort och bärbarhet. Systemuppgående är i linje med tankar om Sakernas internet där allt skall vara uppkopplat, i sin tur byggande på tillgång till allestädes närvarande störningsfri och säker telekommunikation. Så förenas smarta textilier med

IT och cybervärlden! Systemuppgående har fördelar ur kostnads-, robusthets-, reparations- och kvittblivningssynpunkt. Eftersom processorer och minneskomponenter inte är i fält ute hos textilen kan de inte heller gå sönder lika lätt, det är enklare att reparera en server än tusentals spridda plagg ute i användning hos konsument.

Många gånger är integration på det sättet smarta textilier görs. Detta eftersom textilfäring av hård teknologi inte har nått mognad ännu. Integration på riskerar dock att bli klumpigt och ge låg komfort. Det finns därför en strävan – inte minst i smarttextilaktiviteterna i Borås – att arbeta med integration i. Då krävs miniatyrisering och åtföljande robustgörande för att få fram exempelvis elektronik på fibernivå, det som kallas fibertronik.

Smarta textilier – försök till en kategorisering

Följer man definitionen finns det massor av olika sorters smarta textilier. Det verkar nästintill oöverblickbart. Det är önskvärt med någon form av sätt att bringa ens någon ordning i allt. Vi behöver en kategorisering. För detta, låt oss bygga upp följande enkla modell, se fig 2.

1. Vi har människa.
2. Hon bär textilier i form av kläder. De är som ett membran mellan henne och omvärlden.
3. Det finns en omgivning utanför människan och hennes kläder.

Notera att vi satte människan först men egentligen är textilen, plagget, i centrum. Vår modell är inte antropocentriskt men väl "textilocentrisk". För åskådlighetens skull har vi använt textil i form av kläder, men som sagts ovan kan textil också vara mycket annat. Vår modell fungerar bra också för detta generaliserade fall.

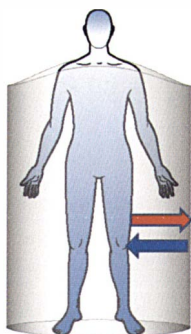

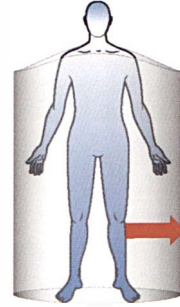
Fig 2. Människa med textilen som membran (grått). Det finns flera relationer mellan de tre modellkomponenterna människan, textilen och omvärlden. På bilden illustreras två. Från människan till smarta plagget – röd pil - och från (smarta textilen) till människan, blå pil.

Poängen med detta är att vi får en god indelningsgrund för smarta textilier. Modellen ger en kategorisering av smarta textilier i fyra grupper. Vi har textil-människa, människa till textil, textil till omgivning, omgivning till textil. (Modellen ger också två andra relationer; omgivning-människa och människa-omgivning, men eftersom textil inte ingår i dessa är de inte intressanta för oss.)

Låt oss nu se på dessa vilka alltså blir olika kategorier av smarta textilier.

1 Smarta textilier för fysiologisk sensorik

Vi börjar med det fallet då textilen fångar upp information från människan. Vi har alltså riktning in till textilen och från bäraren. Detta är avkänning, sensorik. Och eftersom det är fysiologiska parametrar som fångas upp, är det alltså fysiologisk sensorik. Detta fall är kanske det man mest tänker på när det gäller smarta textilier – textilen mäter någon kroppsfunction. Det är detta som kan användas inom sport, hälsovård och medicin. Textilen, tänker man sig, kan ersätta rutinmätningar och kontinuerligt övervaka eller monitorera hur människan mår. Här är man begränsad till de kroppsfunctioner som kan mätas utifrån, *ex vivo*⁵.

Men det finns mycket;

EKG, elektrokardiografi för att ta fram information om hjärtat, elektrokardiogram

EMG, elektromyografi för att ta fram information om muskler, elektromyogram

EEG, elektroencefalografi för att ta fram information om hjärnan, elektroencefalogram

Andning

Steganalys

Gånganalys

Bioimpedans. Här anlägger man en svag ström genom kroppen och mäter det elektriska motståndet, impedansen. Man kan få reda på sådana hälsoparametrar som Total Fat Content (TFC) och Total Body Water (TBW).

⁵ Latin, utanför, *ex*, det levande *vivo*

Accelerometri. Man förser plagget med små enheter (IMU⁶) som kan mäta acceleration i armar och ben och torso. Detta används flitigt vid match- och träningsanalys. Det är redan så att nästan alla lag på elitnivå inom fotboll och hockey följer sina spelare under match och ibland träning med olika former av mätningar, ofta är det genom smarta plagg.

Positionering. Här konkurrerar textilierna med andra tekniker med kameror som är utanför plagget. En uppsjö av tekniker finns som ger mycket finmaskig positionering både av kropp och kroppsdelar gentemot varandra.

Puls

Svettning, som är ett kommande område för olika typer av biokemisk analys om en persons hälsotillstånd. Eftersom svettning typiskt sker där man har täckande kläder blir det intressant att förse plaggen med biosensorer. Dessa kan i sig göras med textila processer eller vara av typen integration på.

I fig 3 syns några exempel utvecklade i Borås.

Fig 3. Fysiologiska smarta sensoriska textilier. 1 EMG, elektromyografi. 2 Andningsmonitorering. 3 EKG, elektrokardiografi.

⁶ Inertial measurement unit

2 Smarta textilier för fysiologisk aktivering

Den smarta textilen är försedd med aktiveringsfunktion. Aktivering är en allmän teknisk term som förekommer i många sammanhang men här får betyda ”att utöva påverkan på omgivningen”. I det här fallet påverkar alltså smarta textilen människan. Ofta är det frågan om behandlande eller kommunicerande funktioner. Även om det finns stora kulturella och användningsmässiga skillnader är det intressant att betrakta vad figur 4 säger. Plagg täcker en stor del av huden och det sinne som finns där är känselsinnet. Textil täcker också stora delar av de rörliga kroppsdelarna. Det är därför naturligt att textil, hud, haptik och rörlighet kan ha med varandra att göra. Haptik är användningen av känselsinnet som omfattar både beröringssinnet i huden och kinestetiska sinnet (ibland kallat muskelsinnet) i kroppen som orienterar oss om lemmarnas position, rörelse, acceleration och spänning.

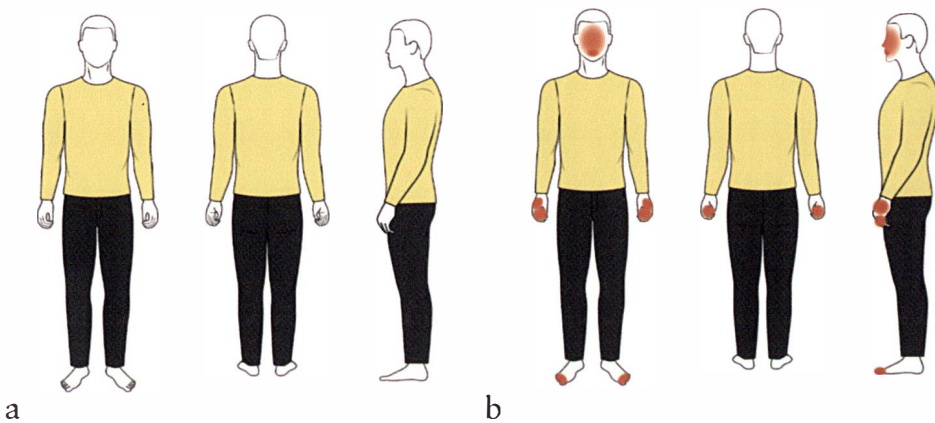
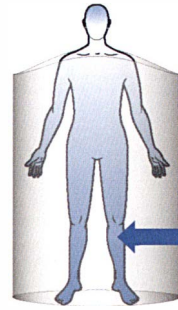

Fig 4. a) Illustrerad är ett nästan universellt bärande av plagg, uppdelat i en överkroppsdel (gul) plaggtyp och en separerad nedre del (som inte behöver ha separata ben) från midjan och nedåt (svart). Båda dessa är möjliga att ta av och på i oberoende ordning i förhållande till varandra. Cirka 80% av kroppen är täckt av kläder i en modern västerländsk kultur i tempererat klimat. b) Zoner (rött) hos människan där beröringssinnet är som känsligast. Som synes kompletterar dessa zoner och kläder varandra. I de vita zonerna finns också organen för övriga sinnen, syn (ögon), smak (munhåla), doft (näsa) och hörsel (öron), där i alla fall i de tre första fallen textil sällan har närvaro.

Så även om den förra klassen, smarta textilier för fysiologisk sensorik, är mycket mera både beforskad och kommersialiserad finns det en uppsjö av olika exempel på smarta textilier för fysiologisk aktivering;

- *TENS*, transkutan elektrisk nervstimulering, där en svag ström stimulerar muskler genom elektroder mot huden för att – främst – åstadkomma smärtlindring.

- *NMES*, neuromuskulär elektrisk stimulering som med hjälp av elektriska impulser stimulerar kroppens muskler till rörelse för förbättrad återhämtning och stärkande av musklerna

- *Aktiv uppvärmning*, där elektrisk eller kemisk uppvärmning av plagget och därmed av underliggande kroppsdel görs

- *Aktiv kylning*, där elektrisk eller kemisk kylning av plagget och därmed av underliggande kroppsdel görs

- *Läkemedelsfrisättning*, kanske mest använt i plåster

- *Kosmetiska textilier*, som inte är så vanligt i Sverige, där textilen modifieras så att den ges funktionen att emittera substanser till huden. Evidensen härför är dock många gånger begränsad.

- *Fototerapi*. Sjukdomar som hepatit kan behandlas med ljusbehandling. Här kommer textilen till sin rätt då den kan göras täckande för stora delar av kroppen. En speciell variant av detta syns i fig 5.

- *Aktiv ortos*, ortoser är mekaniskt stödjande strukturer för att motverka felställningar och verka stöttande vid benbrott. Att ha rörliga sådana kan verka motsägelsefullt men innebär att vissa rörelseprofiler hos patienten kan guidas för rehab.

- *Exoskelett*, är strukturer för hela eller delar av kroppen som hjälper en att röra lemmarna för större lyftstyrka

Det är inte nödvändigt att alla dessa funktioner behöver vara i textilformen plagg, det finns många exempel på exempelvis medicinska textilier, som räknas som tekniska textilier, inte minst sådana som är sårbehandling.

Hit eller till grupp 4 kan också textilier för djur räknas in. Detta är ett expanderande område inte minst gällande veterinärmedicinskt behandling textilier för häst.

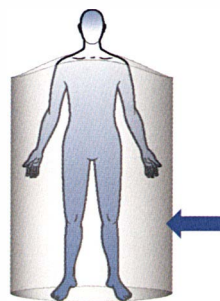
Fig 5 En ljusbehandlingsfilt för behandling av Crigler- Najjar sjukdom utvecklade i Borås. Patienter med Crigler-Najjars sjukdom saknar förmåga att bryta ner ämnet bilirubin - en nedbrytningssubstans i naturliga omsättningen av röda blodkroppar. Höga bilirubinhalter leder inte bara till att huden och ögonvitorna antar en gulaktig ton, alltför höga halter av ämnet kan orsaka hjärnskador; dövhet, oförmåga att koordinera kroppsrörelser, krampanfall, muskelspänningar och vara livshotande.

För att hålla bilirubinet på en acceptabel nivå sker ljusbehandling 10-12 h per dygn. Ljus av en specifik våglängd och irradians krävs. Dagens behandlingsmetod består av starka lampor placerade över en säng ca en meter från huden. Detta medför att patienten blir låst vid sin säng under hela behandlingstiden. En textil lösning är utvecklad som möjliggör portabilitet och förbättrad komfort. Här i form av en filt men av detta kan också konfektionerade plagg göras.

3 Smarta textilier för (icke-fysiologisk) stimulus

Detta är alltså textilier där människan inte direkt är involverad. De kan vara kläder (exempelvis för en ryggsäck försedd med solceller) men är det oftast inte, utan omfattar inredningstextilier och tekniska textilier. Sensorik i snäv mening av att mäta någonting utanför kroppen och textilien är nyckelbegreppet i denna smarta-textiltyp. Till denna grupp kan också räknas att ta in utifrån kommande stimulus i en utvidgad betydelse.

Det kan t.ex. röra sig om att nyttja solinstrålning som för en textil solcell. Det kan röra sig om att känna av förorening i en vattentäkt till en ladugård som i en textil biosensor. Det kan också röra sig om en textil metallantenn för långvågskommunikation till plagget. Vad textilen levererar ut som en följd av stimulus kan variera stort; elektrisk effekt för en textil solcell, varmvatten för en textil solvärmepanel med inbroderade genomskinliga slangar, en värmesits för sätena för importerade bilar – eller ingenting (!) som ett absorberande textilt nät för elektromagnetisk avskärmning.

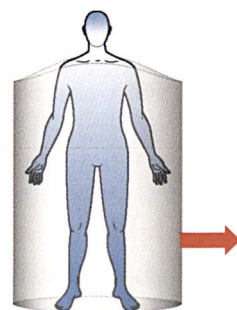

Exempel på smarta textilier som hör till denna breda grupp är;

- *segel med solceller* (stimulus = solljusflöde som det är spektralt fördelat vid havsytan)
- *ryggsäck med solceller* (stimulus = ljusflöde från solljus eller möjligen spektralfördelat ljus från inomhusbelysning)
- *textil för uppvärmning* av vatten (stimulus = solljusflöde där speciellt infraröda delen används)
- *textil kolarmering som monitorerar rörelser i väggar* för jordbävning (stimulus = mekanisk rörelse i byggkonstruktioner härrörande från seismologiska vågor)
- *armering som mäter utarmning* i bro av vibrationer av trafiken (stimulus = vågrörelse inom visst frekvensband i byggkonstruktioner)
- *textila biosensorer* för miljöbruk (stimulus = (bio)kemiska kontaminationer i naturvatten)
- *textila biosensorer* för medicinskt bruk (stimulus = urin, blod, svett)
- *temperaturmätande duk* för stålverk

4 Smarta textilier för(icke-fysiologisk) aktivering

Här är återigen en grupp där människan inte är direkt medverkande. Textilen är avsedd att påverka omgivningen på något sätt. Det kan röra sig om inredningstextilier, men framför allt tekniska textilier och då ofta geotextilier. Geotextilier är textilier som grävs ner i marken eller i alla fall används i naturen för att hålla jordmassor på plats vid risk för ras och skred längs vattendrag eller underlätta för jordbruk och odling mm. Typiskt måste en ny typ av robusthet tas med i beräkningen. Skall materialet ligga utomhus och vara utsatt för väder och vind och angrepp av röta krävs genomtänkt materialval. Ofta kan då inte funktionerna man vill åstadkomma bli för avancerade, eftersom det är svårt att få dessa robust integrerade i textilerna och med textila processer.

I denna kategori återfinns en rad skilda typer av textilier, vissa ganska nära vanliga icke-smarta textilier. Det är inte alltid lätt att tydligt se vad som "aktueras" vilket inte heller är den mest relevanta termen, vi använder "output" nedan för några exempel:

- vattenreningstextil, se fig 6 (output = renat vatten)
- luftfilter (output = renad luft)
- fasadgardiner för gröna väggar (output = renad luft, odlade växter, nedkylt stadsklimat)
- reflekterande ytor för att skydda glaciärer mot smältning
- implantat för naturen fig 7.

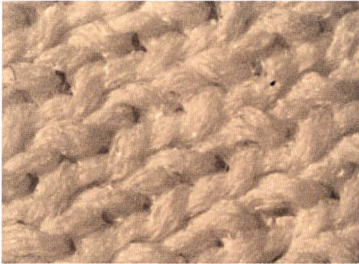

Fig 6 Närbild av stickad polyester textil för vattenrening utvecklad i Borås. Textilen är belagd med ett s.k. fotokatalytiskt material (TiO_2). När det belyses med solljus skapas s.k. radikaler som är mycket reaktionsbenägna. Om det fotokatalytiska materialet är nedsänkt i vatten med kontamination av mikroorganismer kan cellskalet hos dessa skadas så att de blir verkningslösa och ofarliga.

Fig 7. Prototyp till en avancerad geotextil. Medelst textila processen tuftning har dungar av konstgjort ålgräs gjorts på en matta (grå i akvariet). Ålgräs (*Zostera marina* L.) utgör en av jordens viktigaste biotoper - på samma nivå som regnskogar eller cirkumpolära barrskogar - och finns runt om i världen från tropikerna till polcirkeln i grunda kustnära salt- och bräckvatten. Biotopen ger skydd och föda för ett brett spektrum av växt- och djurarter, inklusive kommersiellt viktiga fiskar - vilket resulterar i en ofta mycket hög grad av biologisk mångfald. Ångarnas tätpackade morfologi är viktig för sedimentavsättning och därmed vattenrening av partiklar. Dessutom är nätet av rhizom och rötter en viktig stabiliseringsfaktor för det ofta leriga och sandiga underliggande underlaget och därigenom för att motverka kusterosion.

Från denna grupp av textilier ser man att smarta textilier kan ha en viktig roll att spela gällande miljöskydd och -bevarande; tillgång till rent vatten, restaurering av förorenade marker, befrämjade av biologisk mångfald, stöttning till jordbruk, vilket alla är Milleniemål.

Vissa smarta-textil-produkter är naturligtvis kombinationer av flera kategorier. Ett exempel återfinns i fig 8.

Fig 8. En prototyp för en sammansatt smart textilie, ett kommunikativt och perceptuellt textilt system, ett plagg för taktill (beröringsbaserad) kommunikation för bärare som har dövblindhet. Till vänster ryggsidan där det är öppnat för att se anordning för placering av elektriska element som kan ge vibrationer. Totalt i ryggen kan en matris av såg 16 eller 25 aktuatorer placeras vilket ger möjlighet att skapa olika mönster som kan stå som tecken för olika budskap. Så långt är plagget tillhörigt kategori 2. Till höger syns framsidan. Vid pilen finns det en avsiktligt dold fastsättningsanordning i form av en magnet för fastsättning av kamera (inte visad). Hela plagget skall alltså kunna ta in ljus (kategori 1), göra bildanalys för att se om det exv finns ett hinder framför den (blinde) användaren. Det görs ett automatiserat beslut (för övrigt genom att sända bildinformation till en server som kan befinna sig i ett helt annat land genom systemuppgående integration) och en signal sänds tillbaka till plagget som resulterar i ett tecken genom vibrationsmönster om "gå till vänster" och hindret undviks. Här närmar sig smarta textilien tekniken för självkörande bilar där information behöver skickas och hanteras och tidsfördröjningen är kritisk.

Vi har därmed fångat bredden av vad smarta textilier kan vara. Man ser de då ut på något speciellt sätt?

Hur ser man det är en smart textilie?

Är då smarta textilier utseendemässigt annorlunda än vanliga textilier? Här finns det olika skolor. Vissa vill att det skall se tekniskt ut om ett plagg har en teknisk funktion. Detta attraherar användare som just är tekniskt intresserade eller vill vara tidigt ute med det senaste. Och företag

vill följaktligen då erbjuda plagg som ser speciella ut för denna målgrupp. Det tycks emellertid som på senare tid motsatsen varit starkare. Många målgrupper och då speciellt inom gruppen vårdtagare vill ha plagg som hjälper dem i vardagen men gör att det inte syns att de verkar. Smarta textilier med dolda funktioner för omvärlden kan motverka stigmatisering. Det kan också vara så att exempelvis äldre har motvilja mot för mycket knepiga funktioner och displayer att trycka på med små bokstäver. Sådana tekniska funktioner vill de inte eller kan de inte manövrera. Dock har de inga problem att ta på sig välkända plagg. I detta fall skall smarta textilien inte på något sätt se speciell ut och "bara" uppfylla alla krav man kan ställa på en plagg gällande komfort, estetik och enkelhet i handhavandet.

Det som vållar problem för oss som gör smarta textilier är ofta energiförsörjningen. Det kan vara svårt att dölja batteri som ofta är tunga, tar stor plats och påverkar ett plaggs fall och rörelse. Elektroder behöver ligga mot huden för att antingen ta upp signaler (kategori 1) eller ge impuls till kroppen (kategori 2 ovan). Det syns förvisso inte utåt men kan störa användaren som vill ha så plagglika plagg som möjligt om de utformas utan textil insikt.

Det finns också olika skolor gällande om smarta textilier så långt som möjligt skall nyttja befintliga processer och textila maskiner för sin tillverkning, eller utveckla nya. I det förra fallet får man en mer tröskelfri introduktion, för producenter behöver inte investera i nya maskiner. I det senare fallet öppnas upp mot helt nya former av kreativitet

Här har verksamheten vid Högskolan i Borås arbetat brett. Inte minst av miljömässiga skäl är det värdefullt att tänka helt nytt för effektivare processer, resurssnålare processer, mer automatiserade processer. Nya textila metoder utvecklats och har tagits till användning. Det kan rörs sig om processer för färgning, att förena textil process med tredimensionell s.k. additiv tillverkning och att väva med nya strukturer som är breda och tejplika och bara marginellt påminner om traditionella garn.

Utmaningarna för smarta textilier

Smarta textilier är ett område i vardande. Men integration gällande såväl integration i, integration på som systemuppgående integration behöver fortfarande förbättras. Det två klassiska utmaningarna inom smarta textilier är kontaktering och energiförsörjning. Kontaktering gäller integrering av elektriska komponenter som ofta är hårda medan textil är mjukt. Detta innebär att den elektriska förbindelsen skall upprätthållas samtidigt

som den mekaniska. Samtidigt rör sig textilen. Den kanske skall tvättas. Det kan vara stora dimensionsskillnader med det som skall kopplas ihop. Och allt detta skall fungera under lång tid. Detta är tekniskt svårt att lösa och en anledning till att smarta textilier fortfarande inte alltid är tåliga. Energiförsörjning till distribuerade komponenter kräver antingen mycket kabeldragning som ena typen av lösning eller lokala batterier eller energiskördsmetoder som solceller, termoelektricitet eller annat. Det första fallet är numera ganska utvecklat, men kräver ofta komplicerad produktion och kvittblivning. En av de vanligaste undringarna kring smarta textilier är tvättbarheten. Mycket av det som adderas till textilen i form av elektronik och beläggningar klarar inte tvätt som påverkar både kemiskt och mekaniskt. Modulisering med enkelt avtagbara delar är ett recept, jämte mer robust elektronik och högre integration i. Produktionen behöver också automatiseras i ökande grad. Också kvittblivningen, efter att produkten har använts till slut, behöver organiseras. Framför allt behöver textilens förtjänster tas till nytta – att faktiskt inte använda textil när det är konstlat och inte blir praktiskt – och arbeta vidare med spår där textilen passar för människor och natur.

Slutkläm

Textilpionjärerna i Rydal, Rydboholm, Druvefors, Gällstad, Kinnarumma, Svenljunga, Norrby och Bockasjö kunde föga ana vad man har kommit att kunna göra med textilen. Ändå är det just tack vare dessa som Borås i dag är en av de ledande internationella spelarna inom utvecklingen av smarta textilier. Utan denna historiska förankring inget Smart Textiles. Ingen Textilhögskola. Framtiden är nu så beskaffad att det är vanskligt att sia om den. Beredskap för förändring torde vara den bästa av försäkringar. Flexibilitet inte bara hos människorna som jobbar med ett teknikområde utan också hos teknologin i sig är det som skapar beredskap att lösa framtida samhällliga påfrestningar och problem. Och smarta textilier uppvisar just flexibilitet som nästan intet annat i sin öppenhet mot andra områden. De kopplar samman så till synes skilda världar som textil och IT och cybervärld. Teknik och kultur. Vård och sport. Reell verklighet och förstärkt sådan. Textilens överbryggande förmåga och deltagande i nästan alla av mänskliga aktiviteter gör den till ett äss för framtidens utmaningar om klimat, miljö, biologisk mångfald. Från Sjuhäradsbygden. I världen.

Bilderna är Smart Textiles, Högskolan i Borås.

Konsumtionskultur och konsumtion i ett historiskt och framtida perspektiv

KARIN M EKSTRÖM

Inledning

Borås är en stad där mode spelar roll. Ett av mina första intryck av Borås var boråsarnas trendiga kläder, skor, frisyreer och glasögon. Modemedvetenheten är ett uttryck för Borås historiska arv inom textil- och modeindustri, men speglar också den centrala betydelse handeln har och har haft i Borås under lång tid. Borås är en utpräglad handelsstad och det finns många möjligheter att handla prisvärt mode vid handelsföretagens regelbundna utförsäljningar. Under flera år lockade postorderföretagens utförsäljningar människor att besöka Borås. Idag är det istället olika typer av kulturarrangemang, framförallt konst i olika former, men även idrottsevenemang som drar till sig både externa och lokala besökare. Centralt för både handel och besöksnäring är konsumtionens kraft. Konsumtion av varor, tjänster och upplevelser har under de senaste hundra åren kommit att spela en allt mer betydelsefull roll i människors liv. Framväxten av en konsumtionskultur har kommit att prägla inte bara Borås, utan Sverige och världen i stort. I detta kapitel är det konsumtionskulturens framväxt, konsumtionens förändrade roll över tid, utveckling av forskning om konsumtion och konsumtionens nyanser som är i fokus.

Konsumtionskulturens framväxt

Människor har alltid konsumerat, men konsumtionsmönstren i form av vad och hur saker konsumeras har förändrats över tid. Dagens konsumtionskultur har historiska rötter flera hundra år bakåt i tiden. Den engelske sociologen Don Slater (1997) menar att konsumtionskulturen uppstod redan under 1700-talet, inte som en konsekvens av industrialisering och kulturell modernitet, utan som en del i att skapa en modern värld. Även den engelske sociologen Colin Campbell (1987/2018) beskriver konsumtionens historiska dimension med betoning på dess moderna form, som kan härledas till den industriella revolutionen i England i mitten av 1700-talet. Campbell betonar att det är viktigt att förstå dagdrömmar som en drivkraft till konsumtion och menar att det framförallt var medelklassen som manifesterade attityder och värderingar kopplade till läsning av skönlitteratur, romantiskt motiverat beteende samt lyxkonsumtion. Därefter har konsumtionsdrömmar, normer och ideal om konsumtion kommit från tidningar och olika former av underhållning som film, radio och TV. En tydlig förändring i början av 2000-talet är att konsumenter själva aktivt förmedlar drömmar och ideal om konsumtion genom sociala medier. Nutida influensers verkar också genom olika medier.

Även i dagens västerländska samhälle är det främst medelklassen som driver konsumtionens utveckling. Den amerikanske nationalekonomen Robert Frank (2007) påpekar att den amerikanska medelklassen följer efter överklassen i sina konsumtionsmönster, vilket resulterar i att överklassen uppdaterar sin konsumtion för att vara unik. Konsumtionen accelererar och exempelvis hus, bilar och grillar blir allt större. Förbättrade lånevillkor möjliggör att köp realiserar i närtid istället för att människor som tidigare avvaktade tills dess de hade råd. Denna utveckling är noterbar även i Sverige.

Industrialiseringen tog i Sverige, till skillnad från England, fart först i mitten av 1800-talet. Produkter kunde massproduceras till ett billigare pris och fick därmed större spridning. Industriell produktion och serietillverkning har varit avgörande för framväxten av en konsumtionskultur. Ett ökat utbud av varor har mötts av ökad efterfrågan. I Sverige märktes en markant förändring under 1950-talet då det fanns ett uppdämt behov av att konsumera, parallellt med en stigande välfärd och en stark framtidstro. Ökat välstånd, men också mer tid, möjliggjorde ökad köpkraft hos svenska konsumenter. År 1951 fick alla arbetare rätt till tre veckors semester och år 1957 bestämdes att arbetstiden skulle sänkas stegvis till 45

timmar år 1960. Mer fritid har inneburit mer tid att konsumera och shopping har över tid blivit en dominerande fritidssysselsättning för många.

Lars G. Strömberg (2013) betonar att handeln varit en förutsättning för det textila kulturarvet i Borås. Han beskriver att Borås under 1700-talet etablerades som en viktig handelsstad inte bara för regionen utan för nationen genom att leverera goda inkomster till staten. Strömberg menar att den textila industriella epoken i Borås omfattar knappt mer än 100 år, medan handelstraditionen sträcker sig betydligt längre tillbaka i tiden. Konfektionsindustrins utveckling i Sverige under början av 1900-talet var märkbar i Borås, med kända varumärken som exempelvis Algots. Runt sekelskiftet började kläder sys med hjälp av symaskiner i fabriker. Tidigare, men även till viss del fortsättningsvis, sydde sömmerskor och skräddare hemma för leverans till industrin. Sverige hade länge en hög andel egenproduktion av kläder och textil och importen var marginell. Under 1960-talet och framåt förändrades detta i och med att konkurrensen från låglöneländer ökade.

Utlokaliseringen av kläd- och textilindustrin till andra länder var ytterst ogynnsam för Borås, vilket resulterade i nedläggningar av fabriker. Över tid startades dock andra verksamheter, t ex Högskolan i Borås 1977 och senare kultursatsningar i olika former såsom Skulpturstaden Borås och No-limit - street art festival. Idrottsverksamheten har också utvecklats över tid med starka varumärken såsom Borås Basket och Elfsborgs fotbollslag. Konsumtion av textil och mode har i Borås kommit att kompletteras med konsumtion av kultur och idrott. Det speglar utvecklingen av en mer upplevelsebaserad konsumtion som präglat inte bara Borås utan Sverige och världen i stort.

Annonser för Algots i *Husmodern* nr 38, 1947. Digitalt museum

I ett historiskt perspektiv har säljare och köpare mötts på marknader och torg. I Borås finns en tradition av gårdfarihandlare, dvs kringresande handelsmän, som bl a sålde vävda textilier. Senare etablerades i Sverige permanent handelshus och bodar där man kunde handla året runt. De första varuhusen öppnades i samband med industrialiseringen i Europa och USA. I Sverige etablerades varuhusen i storstäderna i början av 1900-talet, t ex öppnade NK år 1915 i Stockholm, EPA år 1930 i Örebro och Tempo år 1932 i Stockholm. Domusvaruhuset öppnade på 1950-talet. Ingvar Kamprad startade det första möbelvaruhuset, IKEA, i Älmhult på 1950-talet. Idag har många varuhus ersatts av gallerier och externa köpcentrum. Postorder etablerades i slutet av 1800-talet i Sverige och blev populärt i början av 1900-talet med utskick av kataloger till hushåll som fick möjlighet att realisera sina konsumtionsdrömmar. I Borås etablerades Ellos år 1947. Postorder innebar en demokratisering av mode. Det var inte längre människor som bodde i städer som fick möjlighet att uppleva mode utan modet spreds på landsbygden. I dag har postorder kommit att ersättas av en växande e-handel, vilket innebär att mode sprids över hela världen. Redan för över hundra år sedan diskuterade Georg Simmel (1904) att mode sprids från högre till lägre socialklasser och E-handeln har bidragit till att mode sprids mer demokratiskt mellan olika socio-ekonomiska grupper. E-handeln utgör fortfarande en relativt begränsad del av all handel, men har varit expansiv under senare år. Den har inneburit ökad tillgänglighet för många människor, speciellt på landsbygden, men även hård konkurrens för butiker på små orter och till viss del även för butiker i stadskärnor.

Interiör från en butik på 1920-talet i Borås med innehavaren Rudolf Forsbring. Digitalt museum

*Vy över Stora Torget med torghandel år 1929.
Digitalt museum*

*Borås första varuhus EPA, byggt i funkisstil, Österlånggatan 1933.
Digitalt museum*

*Skyltfönster på Nordiska Kompaniet. Tyger från Borås Wäfveri. Fotograf Ludwig Metz.
Digitalt museum*

Borås, Lars Tumbjörk, från boken I love Borås! 2007.

Självbetjäning blev vanligare över tid inom handeln, framförallt fr om 1950-talet. Det medförde att säljare och köpare inte möttes på samma sätt som tidigare. Industrialiseringen innebar att produktion och konsumtion betraktades som åtskilda processer. Konsumenter kom att möta detaljister istället för producenter och detaljister mötte i sin tur ofta grossister istället för tillverkare. Detta innebar att utbyte av information mellan producent och konsument minskade över tid. Producenter var i hög grad beroende av information från detaljister om konsumenters önskemål och konsumenter var i sin tur beroende av information från detaljister gällande frågor om design, produktion, transport och marknadsföring. Självbetjäning innebar att detaljisten som förmedlande länk mellan producent och konsument försvann. Samtidigt innebar självbetjäning att tid frigjordes för detaljister och att konsumenter kunde känna sig mer fria att botanisera bland varor samt agera mer självständigt i sina val.

Lars G. Strömberg (2013) pekar på att gårdfarihandlare runt om Borås genom sin kontakt med kunder fick kunskap om vad de efterfrågade och blev länken mellan kund och producent. Det är kanske just det som över tid och än idag är förklaringen till framgångsrik handel i Borås. Kundbemötande är centralt för att locka till sig nya kunder, men kanske ännu viktigare för att behålla befintliga kunder. Det gäller inte minst dagens konkurrensutsatta handel.

Betydelsen av starka varumärken blev viktigare under 1950-talet och denna utveckling har fortsatt fram till idag. Ett exempel är Kalles kaviar som lanserades 1955. Det fanns redan andra kaviarsorter, t ex Fyrtornet och Ejdern, men Kalles kaviar stod för modern design. Den har över tid kommit att bli ett av Sveriges starkaste varumärken och återfinns på IKEAs varuhus runt om i världen. Marknadsföring handlar till stor del om att bygga och bibehålla starka varumärken. Även det faktum att varumärkens värden redovisas i årsredovisningar återspeglar betydelsen av varumärken i vår nutida konsumtionskultur. Ibland används benämningen varumärkessamhälle för att kritiskt illustrera den betydelsefulla roll varumärken har i människors liv. Människors relation till varumärken är ibland mer varaktig än relationer till andra människor.

Det förekommer att varumärken samarbetar. Ett exempel från år 2021 är Kalles kaviars samarbete med glasögonföretaget Chimi. En begränsad upplaga av solglasögon som kännetecknar Kalles kaviars färger lanserades och samarbetet syns även på tuben.

*Samarbete mellan Kalles kaviar och glasögonföretaget Chimi år 2021.
Foto: Anngerd Lönn*

Betydelser av upplevelser är viktigt i vår samtida konsumtionskultur. Pine and Gilmores (1999) arbete om upplevelseekonomin och fyra olika sfärer av upplevelser; underhållning, utbildning, eskapism och estetik, kan även relateras till varumärken. Ett varumärke kan erbjuda konsumenter möjligheter att uppleva glädje, kunskap, drömmar och snygg design. Bygandet av varumärken innefattar med andra ord i hög utsträckning immateriella aspekter som upplevelser av varor och tjänster. Borås fotografen Lars Tunbjörk som är känd för sina bilder av folkhemmet uppmärksammade just detta i en bild från Skara sommarland 1991.

Skara sommarland 1991, Lars Tunbjörk, från boken Landet utom sig 1993.

Under 1950-talet fick design en ökad betydelse i svensk heminredning genom nya former, färger och material. H55, Helsingborgsutställningen 1955, visade upp ny framgångsrik design inom bl a glas, keramik och möbler. Sedan dess kan vi konstatera att samhället utvecklats till att bli allt mer estetiserat, dvs att design, stil och upplevelser efterfrågas och värdesätts. Denna estetisering är noterbar i människors hem, i butiker, men även i stadens rum. Borås centrum har estetiserats över tid, t ex utsmyckning med blommor, kanalen som går mellan Viskan vid Västerbrogatan och Viskan vid Teaterbron, samt offentlig konst. I firandet av Borås 400 år ingick bl a ett projekt i stadsdelen Hulta. Projektet baserades på olika kulturers varierade textila traditioner, där det lokala bostadsbolaget lät de boendes bilder på sina mattor av fem konstnärer från gatukonstorganisationen Artscape. Resultatet blev ett 60-tal målningar i naturlig storlek på områdets gångar av asfalt.

Exempel på målningar av mattor i bostadsområden i Hulta. Foto: Anngerd Lönn

Mode är centralt i en konsumtionskultur som präglas av ständiga nyheter. Mode behöver förstås i en socio-kulturell kontext, dvs att förstå modets innebörd i olika sammanhang och i relation till rådande samhällsnormer. Mode definierades tidigare i hög grad av modeskaparen och köpögonblicket, dvs ”köp denna moderna kappa”. Idag är konsumtionsprocessen, dvs konsumentens skapande av sin egen stil, avgörande. En egen personlig stil handlar om hur plagget används och kombineras och innebär att modeskaparen förlorat en viss kontroll över plagget. Varumärken utvecklas alltså inte enbart av designers, utan konsumenterna är i hög grad delaktiga genom att tolka, värdera och använda varumärken på sina egna sätt. Modets roll i konsumtionskulturen är intressant då både samhälleliga och individuella värderingar reflekteras i modet över tid. Detta leder oss in på hur konsumtionen förändrats över tid.

Konsumtionens förändrade roll över tid

Konsumtionens roll i människors liv har förändrats över tid. Det handlar dels om en accelererande konsumtionstakt, framförallt under de senaste decennierna, dels om att symbolisk konsumtion blivit viktigare över tid. Konsumtionen ger uttryck för vem man är eller vill vara. Symbolisk konsumtion kan vara synliga produkter, t ex boende, bil och kläder, men även tjänster, t ex upplevelser i form av resor, fjällvandring och vistelse på spa-hotell. Baumann (1998) menar att konsumtionen har ersatt betydelsen av arbetet som statussymbol. Under de senaste decennierna har konsumtionen blivit en allt starkare social markör. Status kan i vissa sociokulturella sammanhang innebära att äga saker medan det i andra sammanhang innebär att vara fri från prylar. Förändring av konsumtionsmönster kräver förståelse av vad konsumtion innebär i människors liv. Konsumtion fyller idag en stor del av människors liv, både i form av tankar, drömmar, planering, köp och upplevelser. Konsumtion har sitt ursprung i latin

”consumere” som betyder att använda. Men inom forskningen innefattar konsumtion allt från att längta efter en produkt (vara eller tjänst), planera ett köp, handla, äga, använda, underhålla, reparera, avyttra, återanvända eller återvinna. Utbudet av produkter har ökat avsevärt sedan efterkrigstiden och valmöjligheterna är stora även om resurser i form av pengar, kunskap och tid varierar mellan konsumenter.

Människor påverkas av andra och det finns en stark social press att konsumera som andra. Social jämförelse, att jämföra sig med andra, kallas ibland för social emulering (t ex Douglas och Isherwood 1996) och är ingen ny företeelse. Konformitet, att göra som andra, är en stark drivkraft, men samtidigt finns det ofta behov av distinktion, att vara unik. Samspelet mellan konformitet och distinktion är intressant att reflektera över. I vilka sociala sammanhang är det acceptabelt att skilja sig från andra i sin konsumtion, och i vilken utsträckning tillåts man avvika? I rollen som konsument kan det vara svårt att gå mot strömmen, i synnerhet om det finns ett starkt gruppptryck att konsumera på ett visst sätt. Att inte konsumera som alla andra kan innebära sociala- (hur jag uppfattas av andra) och psykologiska risker (hur jag uppfattar mig själv).

Över tid har konsumtionen blivit mer föränderlig i och med att människor är mer rörliga i sina livsstilar och konsumtionsmönster. Konsumenter blandar billigt och dyrt samt är inte längre lojala till varumärken eller butiker på samma sätt som tidigare. Det innebär också att människor är mer svår-förutsägbara, vilket är en utmaning för marknadsförare. Idag konsumerar människor även i hög ålder. Kognitiv ålder, den ålder man känner att man är, kan vara avgörande istället för biologisk ålder. Det är därför ett misstag att anta att människor slutar konsumera efter en viss ålder. På samma sätt är det fel att tro att barn inte konsumerar i tidig ålder. Ibland har barn mer kunskap om köp och konsumtion än sina föräldrar. Forskning har visat att föräldrar påverkas och lär sig om köp och konsumtion av sina barn samt att barn ibland gör sina föräldrar medvetna om nya produkter och trender (Ekström 1995). Detta leder oss in på hur forskningen om konsumtion utvecklats över tid.

Utveckling av forskning om konsumtion

Konsumtion och konsumtionskultur intresserar idag många forskare i olika vetenskapliga discipliner, t ex antropologi, etnologi, företagsekonomi, psykologi, sociologi och teknik. Tidig forskning antog att konsumenter var rationella i sina val, vilket vi idag vet inte stämmer eftersom konsumenter påverkas av känslor, situation (impulsköp) etc. Inom mitt ämne, marknadsföring i företagsekonomi, har forskningen över tid inledningsvis inspirerats av nationalekonomi och psykologi till att under senare decennier även inspireras av antropologi och sociologi. Forskning om psykologiska aspekter och beslut har kompletterats med forskning som fokuserar på konsumtionskultur och konsumtionspraktik (Ekström, Ottosson, Parmant 2017). Detta innebär att forskningen idag har ett större fokus på att förstå sociokulturella sammanhang. Tidig forskning om konsumtion inom marknadsföringsområdet studerade framförallt själva köpet. Över tid har mer uppmärksamhet riktats mot det som föregår köpet (hur köpet initieras, hur information söks och utvärderas), men även vad som sker efter köpet (hur köpet utvärderas). Det senare belyser hur viktigt det är att förstå att nöjda kunder ofta återkommer. Det finns fortfarande behov av att bättre förstå konsumtionsprocessen, hur människor använder, underhåller, reparerar, avyttrar, återanvänder eller återvinner produkter. Som tidigare nämndes agerar inte konsumenter alltid rationellt då de saknar fullständig information eller pga att deras känslor och situation inverkar på hur de agerar. Det är inte ovanligt att dagens konsumenter upplever ett informationsöverflöd och istället för en omfattande beslutsprocess används olika tumregler (genom att köpa samma som sist, vara lojal till ett varumärke, köpa miljömärkt, köpa det billigaste etc). I ett historiskt perspektiv och än idag har forskningen i huvudsak fokuserat på individens beslutsfattande och agerande. Det finns behov av att bättre förstå hur människor påverkas av andra, inte minst i en tid när konsumtion fått en allt större betydelse som social markör, och när sociala medier har stort genomslag på människors konsumtionshandlingar. Historiskt har merparten av forskningen bedrivits i Nordamerika och det finns ett fortsatt behov av fler svenska såväl som internationella studier.

Forskningen om konsumtion har utvecklats parallellt med att konsumtionskulturen utvecklats. Det finns idag en mångfald av teorier, perspektiv och metoder för att förstå konsumtionens komplexitet. Forskningen har över tid blivit allt mer specialiserad. Samarbete mellan forskare med olika kompetenser i olika vetenskapliga discipliner är nödvändigt för att förstå något så komplext och mångfacetterat som konsumtion. Detta leder oss in på konsumtionens olika nyanser.

Konsumtionens nyanser

Begreppet konsumtionskultur används ofta inom forskning i samhällsvetenskap och humaniora. Det inbegriper konsumtionens betydelse och mening i ett kulturellt perspektiv och belyser även dess komplexitet. Konsumtion kan vara både gynnsam och ofördelaktig för individer och samhälle. Just denna nyansering är viktig att betona när konsumtionens roll diskuteras. Det är också relevant att nämna att synen på konsumtion har förändrats över tid. Trentmann (2016) pekar på att konsumtion under medeltiden sågs som slöseri eller ödeläggelse. Konsumtionen har sedan industrialismen istället setts som en drivkraft för att utveckla samhället. Sveriges ekonomiska system kan mätas utifrån Bruttonationalprodukten (BNP) som är beroende av konsumtionstillväxt. Det är därför föga förvånande att politiker uppmanar till ökad konsumtion hos en växande medelklass. Det är först under senare år som konsumtionens konsekvenser på miljön har uppmärksamats. IPCCs (the United Nations Intergovernmental Panel on Climate Change) rapport om klimatförändring som presenterades den 9 augusti 2021 pekar på att det är mänskliga aktiviteter som bär ansvaret för historiska klimatförändringar. Utsläpp av koldioxid baserat på mänskliga aktiviteter representerar 1,1 grader mellan år 1850-1900 och under de kommande tjugo åren beräknas den globala temperaturen stiga med 1,5 eller 2 grader om ingenting görs. Alltså, det handlar om att konsumtionsmönstren måste förändras för att påverka utvecklingen till ett mer hållbart samhälle. Det är också angeläget att betona att det inte enbart är konsumenterna som ska ta ansvar för denna utveckling, utan att det handlar om alla aktörer i samhället. Det behövs en vilja till förändring, men också samarbeten och kompromisser. Ett exempel på detta är ett forskningsprojekt som syftade till att öka förståelsen för hur olika intressenter i ett nätverk såg på problemen med textilavfall hos hushåll och hur de såg på olika innovativa lösningar (Ekström och Salomonson 2014). I nätverket ingick representanter för klädhandeln, välgörenhetsorganisationer, återvinningsföretag, branschorganisationer inom återvinning, handel och textil, transportföretag, konsument- och miljöorganisationer, kommuner, myndigheter samt forskare. Nätverket träffades regelbundet under två års tid och föreslog olika åtgärder för att öka återanvändning och återvinning av kläder och textil. Runt samma bord möttes konkurrenter och flera aktörer som tidigare inte träffats vilket ledde till utbyten av erfarenheter och olika former av samarbeten.

Hållbarhet handlar inte enbart om ekologisk hållbarhet utan även om social och ekonomisk. Social hållbarhet fokuserar på ett samhälle där alla människors grundläggande behov tillgodoses. Utbyggnaden av fiber har möjliggjort att människor kan arbeta hemifrån oavsett om man bor i stad eller på landsbygd. Ekonomisk hållbarhet handlar om att skapa långsiktig tillväxt utan att mänskliga och materiella resurser utarmas. I projektet om minskat textilavfall, som nämndes ovan, betonades att det behövs långsiktigt lönsamma lösningar för en ökad återanvändning och återvinning av kläder och textil. Sammanfattningsvis handlar hållbarhet om värderingar som innefattar respekt för natur, djur och människor. Det behövs en mer kritisk diskussion om konsumtionens roll i samhället. Affärsidéer som bygger på att ständigt rea ut tidigare kollektioner för att göra plats för nästa är inte långsiktigt hållbart. Konsumtionen behöver begränsas och måste bli mer hållbar med tanke på hur vi hittills försummat vår planet.

Avslutande reflektioner

Kapitlet visar hur samhället utvecklats till en konsumtionskultur över tid. Centralt för både handel och besöksnäring är konsumtionens kraft. Detta gäller även Borås vars handel består av fysiska butiker och en växande e-handel med rötter i postorderföretag. Borås har även en attraktiv besöksnäring i form av olika kultur- och idrottsevenemang. Handel och besöksnäring går hand i hand. I ett historiskt och nutida perspektiv är det tydligt att det är handeln som representerar Borås själ. Handeln har haft stor betydelse för det textila kulturarvet, ursprungligen med kringresande gårdsfarihandlare och på senare tid med utveckling av modeföretag som har sina huvudkontor i Borås. Förutom olika handelsföretag finns även många företag i Borås med kopplingar till handel, t ex logistik- och transportföretag.

Inom mat- och dryckessektorn används begreppet ”terroir”, vilket kan beskrivas som platsens själ (Ekström och Jönsson 2021). Det finns anledning att reflektera över vilken jordmån som har fått handeln i Borås att blomstra, historiskt och än idag. Vilken betydelse har platsen, traditioner och praktiker för utvecklingen av handel i Borås? Man kan se att här finns starka entreprenörer, en entreprenörsanda som innebär att man vågar och inte stoppas av rädsla eller hinder, samt visioner. Detta kan även beskrivas som en stark miljö av företagsamhet, vilken inkluderar ett kritiskt tänkande, att man lyckats välja ut de affärsidéer som har potential.

En viktig förklaring till entreprenörsandan är sannolikt också stadens starka idrottsengagemang. Ett exempel är Wigar Bartholdson, fd fotbollsspelare i Elfsborg, som startade Pulsen 1964. I Borås finns också en stark serviceinriktning med fokus på kundbemötande ör en nöjd kund kommer ofta tillbaka.

När Borås frar 400 år finns det all anledning att vara stolt över den betydelse handeln har haft och har för utvecklingen av Borås. I ett samhällsperspektiv bidrar handeln till sysselsättning, men även till att servicefunktioner och transportmedel etableras och bibehålls. Handeln möjliggör också att möten mellan människor sker. Dess roll som social mötesplats ska inte underskattas i ett samhälle där möten mellan människor med olika bakgrund sker allt mer sällan.

Under den senare delen av Borås 400-åriga historia har postorderföretagens utförsäljningar attraherat externa besökare. Även om situationen idag är annorlunda med en växande e-handel så finns det goda möjligheter att locka tillbaka externa besökare genom exempelvis tillfälliga ”pop up-butiker”. Dessa butiker kan marknadsföra kläder, textil, mode, konst och kultur i olika former. Samspelet mellan handel och kultur ska inte underskattas. Borås är idag känt för sina kultur- och idrottsevenemang. Dess natursköna omgivningar med koppling till idrott och rekreation förtjänar att lyftas fram mer. Samverkan mellan besöksnäring och handel är viktig även framöver.

Handeln kan ses som den gemensamma nämnaren för Borås utveckling även i framtiden. Samtidigt finns det anledning att kritiskt reflektera över hur konsumtionskulturen utvecklats över tid och hur konsumtionen förändrats. I kapitlet har det diskuterats att konsumtionstakten har accelererat, framförallt under de senaste decennierna och att konsumtionens symboliska betydelse har ökat över tid. Konsumtion ger uttryck för identitet, vem man är eller vill vara, och konsumtion är idag en stark social markör. Detta gäller i hög grad kläder och mode.

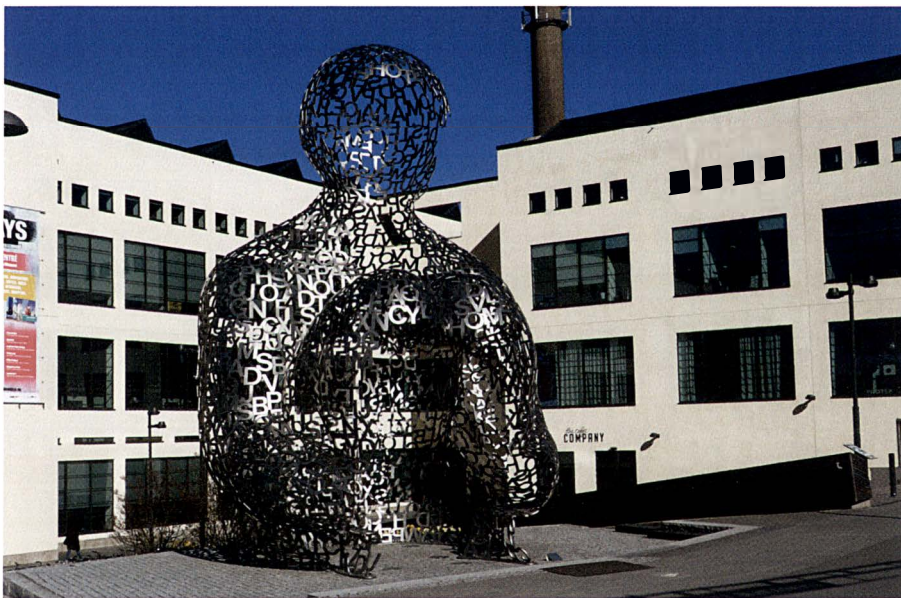

Skulpturen Pinocchio. Walking to Borås. Foto: Emil Dahlqvist

Textilindustrins negativa påverkan på miljön måste tas på allvar. Det är dock inte enbart konsumenters ansvar utan alla samhällsaktörer har en skyldighet att verka för att konsumtionen utvecklas i en ekologisk hållbar riktning. Det är också angeläget att de andra dimensionerna av hållbarhet (dvs ekonomiska och sociala) uppmärksammas eftersom även dessa har en viktig roll i utvecklingen av en hållbar konsumtionskultur.

Historiskt har konsumtionen varit en stark drivkraft för samhällets utveckling och även speglat en framtidstro. Idag är situationen annorlunda i och med att överkonsumtionens konsekvenser på klimatet uppmärksammas. Det går inte längre att bortse från att konsumtionsmönstren måste förändras. Konsumtion av vissa varor behöver minskas, medan konsumtion av vissa tjänster och upplevelser istället kan ökas. Även i denna kontext kan samverkan mellan handel och besöksnäring vara gynnsam.

Till sist, forskning om konsumtion har ökat över tid parallellt med att konsumtionskulturen utvecklats. Konsumtionens komplexitet nödvändiggör olika perspektiv, teorier och metoder och det är därför angeläget med mer tvärvetenskaplig forskning som bygger på samarbeten mellan olika vetenskapliga discipliner. Även om forskningen ökat över tid så finns det fortsättningsvis ett stort behov av fler svenska såväl som internationella studier.

*Skulpturen House of Knowledge utanför Textile Fashion Center.
Foto: Sofia Carlenberg*

Referenser

- Bauman, Zygmunt (1998), *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham: Open University Press.
- Campbell, Colin (1987/2018), *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, New Extended Edition, Palgrave Macmillan.
- Douglas, Mary and Baron Isherwood (1996), *The World of Goods, towards an anthropology of consumption*, London: Routledge.
- Ekström, Karin M. (1995), *Children's Influence in Family Decision Making; A study of Yielding*, Consumer Learning and Consumer Socialization, Göteborg: Bas.
- Ekström, Karin M. och Håkan Jönsson (2021), *Butiken som mötesplats i en digital tidsålder*, Stockholm: Handelsrådet, Forskningsrapport 2021:2.
- Ekström, Karin M., Mikael Ottosson och Anders Parment (2017), *Konsumentbeteende; klassiska och samtida perspektiv*, Lund: Studentlitteratur.
- Ekström, Karin M. and Nicklas Salomonson (2014), "Reuse and Recycling of Clothing and Textiles – A Network Approach", *Journal of Macro marketing*, special issue on Sustainability as Megatrend (eds. Pierre McDonagh and Andy Prothero), September, 34 (3), 383-399.
- Frank, Robert H (2007), *Falling Behind; How Rising Inequality Harms the Middle Class*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Pine, B. Joseph and James H. Gilmore (1999), *The Experience Economy: Work is Theatre and Every Business a Stage*, Boston: Harvard Business School Press.
- Simmel, Georg (1904), *Fashion*, *International Quarterly*, 10, 130-155.
- Slater, Daniel (1997), *Consumer Culture and Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Strömberg, Lars G. (2013), *Staten och kapitalet*, i Annie Andréasson (red.) *Kunskapens trådar, Textilhögskolans historia 1866-2013*. Borås: Högskolan i Borås.
- Trentmann, Frank (2016) *Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*. Allen Lane/Penguin.

Tid för lin

HILLEVI SKOGLUND

Det högst nyttiga var det namn Carl von Linné gav linet, *Linum usitatissimum*. Sällan har väl ett namn beskrivit en växt så bra. Lin är en av våra äldsta grödor och den har följt människan i tusentals år. Det är svårt att säga när vi först började använda lin men linfrön och spår av tyg har hittats i Turkiet, Çatalhöyük. Det är en neolitisk boplats, det vill säga en boplats äldre än 8000 år. Ett linstrå består av en inre del, ved och de fibrer som täcker veden. De långa fibrerna ligger som en krans runt veden. Människan har känt till sedan urminnes tider att om du skiljer veden och fibern åt så får du ett material som du kan spinna garn av. Lin blir starkare när det är vått, vilket gör att det passar utmärkt för bland annat fiskelinor, något som inte lär ha gått forntidens människor förbi. I det gamla Egypten lindades mumierna med linnelindor och prästerna bar linnekläder som symbol för renhet och upphöjdhet. Faraos folk spann sina trådar av ett vildväxande lin. Idag använder vi en annan sorts lin men det tillhör samma familj. Linets fibrer har varit till glädje för både Faraos och pigas. Det är duken på kungars bord och är rörmokarens favoritmaterial för tätning av rörgångor, det finns inget bättre alternativ.

I Sjuhäradsbygden har lin odlats i hundratals år och växten har haft stor betydelse i områdets textila historia. Idag finns det flera företag, konsthantverkare och slöjdare som arbetar med lin. Kunskapen om denna urgamla kulturväxt hålls levande av föreningar och entusiaster. Den här texten handlar om linet i Sjuhäradsbygden, det som har varit, det som är och kanske lite om vad som ska komma.

Något om lin och linberedning

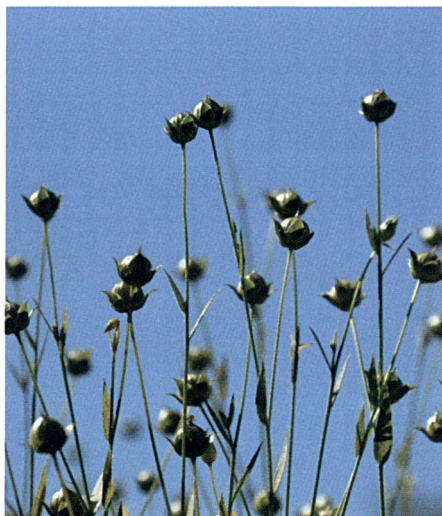
Lin tillhör växtfamiljen *Linum* och det finns många olika arter med stor variation mellan arterna. Lin är en bastväxt, där det finns fleråriga, tvååriga, lågväxande, vilda och olika färger. I Sverige finns det en vildväxande blomma som tillhör linsläktet: vildlin, en liten ört som blir drygt en decimeter hög och som trivs på fuktiga marker.

Lin delas upp i två huvudgrupper: spånadslin och oljelin. Spånad betyder spinna, alltså ett lin som passar bra att göra tråd av. Oljelin odlas för fröerna skull. Skillnaden dem emellan är att spånadslinet får långa fina stjälkar med få förgreningar längst upp på stjälken. Detta är eftersträvansvärt för att en lång fin stjälek ger långa fina fibrer. Fröerna hos spånadslinet är färre och mindre. Spånadslinets stjälek blir mellan 60–120 cm högt.

Oljelinet är mer kortvuxet, ca 30–60 cm och har många förgreningar, det är för att det ska bli många frökapslar så det blir mycket frö att pressa olja ur. Fröerna är större och oljelinet stjälk har en annan uppbyggnad än spånadslinet och fibrerna passar dåligt att göra tråd av. Oljan från linfröet har använts under lång tid, till färgtillverkning och impregnering som exempel. Medeltidens målare använde sig av äggoljetempera, en färg som består av linolja, ägg, vatten och pigment. Det är en hållbar färg som också är enkel att göra själv. Spånadslin odlas med fördel på mullrika lättleror och det vill ha ett svalt och regnigt klimat. Klimatet i Sjuhärad är särskilt lämpligt för sådan linodling. När det kommer nederbördsfronter från väst så faller regnet i området runt Borås. Området är ett av det regnräkaste i landet och det gillar linet.

Det är många steg från frö till färdig fiber. Först är det odlingsprocessen. Linet ska sås på våren, förr i tiden sade man att linet skulle sås i början på maj, gärna på en dag med långt kvinnonamn, som Karolina-dagen. Det långa kvinnonamnet skulle ge ett långt lin. Idag är sår man oftast från mitten till slutet på april i samband med stråsåden.

Det tar ungefär 100 dagar från sådd till skörd. Vid halvtid blommar linet, varje blomma blommar endast en dag. Linet blommar på förmiddagen.

Det är en ovanligt vacker syn med blommande lin, stjälkarna är så lysande gröna och blomman speglar himmelens färg. Foto: Hillevi Skoglund

I augusti börjar det bli tid för skörd, frökapslarna har börjat gulna och bladen längst ned på stälken börjat falla av. Då är det dags att rycka linet. När linet skördas dras det upp med rötterna, den värdefulla fibern finns hela vägen ned i rötterna. I Hälsingland ryckte de gärna tidigare för att få de mycket fina fibrer vars kvalitet var vida berömd, men då fick de ingen fröskörd då frökapslarna inte hunnit mogna. I Västergötland sade man förr i tiden:

*Då bladen hade fnasat sek nere på stänglarne
och knepela lystebruna, skulle hören röstas.
(Hör är lin på västgötska och knepel är fröhus).*

När linet har ryckts ska det torkas för att sedan frörepas. Frörepingen går till så att linet ”kamma” genom en grov kam så att frökapslarna trillar av. Efter frörepingen ska linet rötas, den delen i processen då linfibrerna ska skiljas från veden i stälken. Enzymer och olika nyttiga svampar

hjälp till att bryta ned limämnena i stjälken – lignin och pektin. Det är limämnena som håller ihop stjälken. Det finns olika sätt att göra detta på, vattenrötning eller landrötning är de vanligaste. Vid landrötning får linet ligga utbrett på marken i ungefär två veckor. Efter halva tiden vändes linet så att det blir jämnt rötat. Vid vattenrötning sänks linet helt och hållet i vatten. Vattenrötning kan ske i varmt eller kallt vatten. Hur lång tid det tar beror på vattentemperaturen. Vattenrötning kan leda till att vattnet blir syrefattigt. Att vattenrötning vid storskalig linproduktion påverkar vattenkvaliteten negativt var känt redan under romersk tid. Vid industriell framställning av lin används idag slutna bassänger med reningssystem. Men den vanligaste metoden är landrötning som ger nära nog ingen miljöpåverkan.

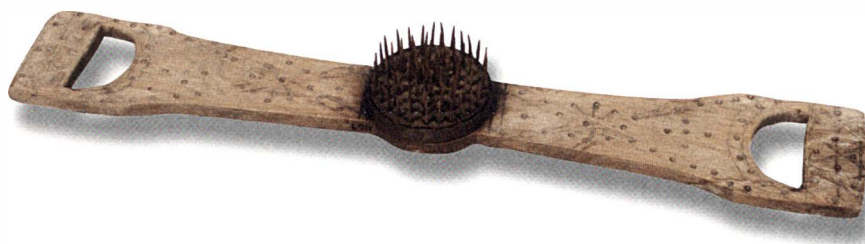
Rötningen är en känslig process. Om det rötas för länge så blir linet förstört och kan inte användas. Om det rötas för lite så går det inte att skilja på veden och fibrerna. Rötningen avbryts genom att linet torkas. Efter torkningen är det dags att förvandla linhalmen till spinnbart material – lintåga och linblånor. Det första som sker är bråkningen, där linstråna bryts eller krossas för att skilja vedämnena från fibrerna. Det kan man göra genom att klubba linet med en träklubba eller med hjälp av en bråka. Efter bråkningen är det dags att skäkta. Vid skäktningen slås resterande vedämnen som sitter kvar i fibrerna bort med hjälp av en skäktniv. Dessa vedämnen kallas också skävor.

När man skäktar linet håller man det bråkade linet i ett stadigt grepp över en skäktstol och slår med en skäktniv så att resterande vedämnen/skävorna faller bort från fiberbanden. Skäktniv, skäkträ, skäktsvärd eller skäkta var förr i tiden en vanlig fästmansgåva och kunde vara mycket vackert dekorerade. I Borås Museums samlingar finns en mängd med linredskap, bland annat många vackert dekorerade skäktnivar.

Skäkträ/skäktniv tillverkningsort Tranemo, 1801, Borås Museum och Textil museets samling. Fotograf Konstantin Konstantoulas.

Efter skäktingen har de flesta skävor fallit av, nu är det dags för nästa del i processen – häcklingen. Enkelt förklarar man att linet kammats. Häcklan är en bräda där runda järntenar/spikar bildar en kam. Här skiljer man de kortare och svagare lintågorna från de långa fina. Ofta använder man tre olika grovlekar på häcklorna. Först använder man grovhäcklan där spikarna är grova och sitter glest. Därefter häcklar man linet på mellanhäcklan, som har finare spikar som sitter tätare. Sist finhäcklan som har tätast spikar. Efter finhäcklingen är lintågan färdig för att spinnas.

*Häckla från Seglora. Borås Museum och Textil museets samling.
Fotograf Konstantin Konstantoulas.*

De fibrer som stannar kvar i häcklan kan också användas, dessa fibrer kallas blånor och av dessa kan man spinna blaggarn, blångarn eller towgarn. Blaggarn är ett gammalt ord med rötter i fornsvenskan. Förr vävde man arbetskläder, vardagslakan och bolster av blaggarn. Idag används towgarn med fördel som ett effektgarn för handvävare. De steg som har beskrivits här är hur man bereder lin för hand. När lin bearbetas i industriell skala är det samma process som linhalmen genomgår för att förvandlas från strå till textil råvara. Skillnaden är skalan, då det handlar om stora maskiner i en mekaniserad hantering.

Men om det nu är en så komplicerad process för att framställa lin, är det värt det? Jo, linet har egenskaper som vi människor har uppskattat i tusentals år. Linnetyg har egenskaper som gör att det passar bättre till vissa produkter än till andra. Linfibern är mycket stark och har bra uppsugningsförmåga. Det är underbart med badhanddukar i linne eller linnehanddukar till köket. Om du torkar dina glas med linnehanddukar får de en fin glans. Linfibern torkar snabbt vilket gör att det passar utmärkt till diskdukar, de luktar inte lika surt som vanliga diskdukar. Om linne-diskduken börjar lukta så är det bara att tvätta och den håller i minst två år! Linne känns skönt och svalt mot huden, perfekt på sommaren eller i varmare klimat. Linne är smutsavvisande och antibakteriellt och användes

förr i sjukvården som sänglinne. På 80-talet gjordes det försök i italiensk sjukvård som visade att patienter med liggsår tillfrisknade snabbare när de låg på linnelakan. Linisolering är en naturprodukt som passar bra i både gamla och nya hus, det luktar gott, kliar inte och är värme- och ljudisolerande. En annan stor fördel som linet har är att allt går att ta tillvara. Allt restavfall vid produktionen går att använda, skäver och blånor kan bli strö, fyllnadsmaterial eller ingå i kompositmaterial och fröerna kan sås igen eller ätas. Lin är en liten fiber på den textila globala marknaden och det produceras ca 340 000 kg linfiber om året i världen. Av all textil som tillverkas i världen står linproduktionen för mindre än 1 %. De största producenterna är Frankrike, Belgien, Ryssland och Kina, 85% av allt lin produceras i Europa.

Sjuhärad-ett lincentrum av riksintresse

Lin har odlats och bearbetats i Sjuhäradsbygden sedan lång tid samt i stora mängder. Redan Gustav Vasa kände till och eftertraktade marbolärft. Marbolärft betyder tuskaftsvävt linnetyg från Marks härad. Under 1600-talet var textilproduktion huvudnäring för Kinds och Marks härader. Kind producerade mycket vadmal och andra ylleveror och Mark producerade linne, särskilt i södra Mark odlades det mycket lin som spanns och vävdes till tyger. I södra Marks dalgångar trivdes den nyttiga blå blomman. I området fanns tre större lincentra, det var Sätilla-Tostared, området runt Skene och Istorps pastorat. Till Istorps pastorat hör Istorp, Öxnevalle och Horred och i detta område var linhanteringen intensiv. 1700-talet var linets glansdagar, då odlades det mycket lin och linet förädlades och spanns i hemmen. Det spanns och vävdes så mycket att bönderna i Mark både importerade lintåga från Danmark samt köpte linåkrar på rot från grannarna i Halland, som även var en stor linproducent.

Det var under 1700-talet som drällvävningen tog ordentlig fart - paradnumret bland linnevävar. Dräll är ett vävnadssätt där mötet mellan blanka och matta partier bildar rutor och geometriska mönster, ytan blir matt eller blank beroende på om det är varpen eller inslaget är det som syns mest. Det heter varpeffekt eller inslagseffekt. Den här effekten kan man få av olika bindningar i väven. Vanliga bindningar för dräll är varpsatin tillsammans med inslagssatin. Det går också att använda olika kypertvariationer, korskypert eller korndräll. Dräll kan sägas vara en förenklad form av damast. Damast är en äldre teknik än dräll, där mönstren byggs upp av grupper av trådar som kallas stygn. Stygnen kan lyftas individuellt, vilket gör mönstervariationen stor. I dräll är mönstertypier uppdelade på skaft,

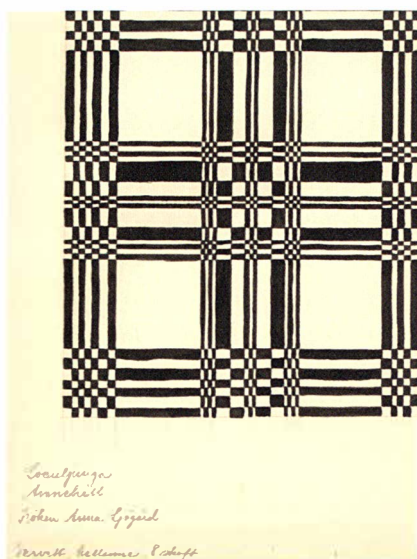
en del drällar har upp till 20 skaft. Det betyder att vävens alla varptrådar är fördelade på olika skaft. Trådarna sitter i solv som sitter på skaften. Skaften är i sin tur nedknutna till trampor. Resultatet blir att när man trycker ned en trampa så lyfter sig den eller de skaft som hör ihop med den trampan, alltså de trådar som är fördelade till just det/de skaften. Då bildas ett skäl där inslagstråden kan läggas in. På så vis går det att mönstra väven. Om varptrådarna är fördelade till många skaft så finns det möjlighet att väva variationsrika och komplicerade mönster. Den äldsta drällvävnad som vi känner till vävdes i Syrien på 200-talet. I Sverige hittar vi drällvävnader bland kyrkliga textilier från medeltiden, som importerades från Holland och Flandern. Senare börjar fina drälltyger att produceras i Sverige. Linvävarämbeten tillkom under 1500-talet och på 1750-talet fanns det hela 30 linvävarverkstäder i landet. De tyger som vi tänker på när vi säger dräll är vita linnedukar, linneservetter och handdukar. Den vita färgen fick linet av att det blektes i solen.

De vita dukarna har en gammal historia. De användes till altaret i kyrkan och i slott och borgar när det dukades till fest. Innan elektriciteten hjälpte de vita dukarna till att reflektera ljuset så att det blev ljusare i rummet. Effekten var samma i både slott och i enklare hem. I de rikare hemmen var det vanligt med damast

En vackert dekorerad sida ur en solvbok från 1700-talet. Boken finns i Borås museum och Textil museets samling. Foto: Hillevi Skoglund

men på bondebefolkningens bord låg det drälldukar. Dräll är en mångsidig teknik i Östergötland där de till exempel vävde sängtäcken i fina färger, de täckena var av ull och lin. Drällvävning går att använda till att väva tyger till kläder, till inredning, ja vad man vill. Tekniken dräll medger en mängd mönstervariationer, där en del mönster är så universella att det inte går att säga hur gamla de är eller varifrån de kommer. Mönstren spreds av kringvandrande vävare, knallar och via väv- och solvböcker. Det trycktes mönsterböcker över drällvävar redan på 1700-talet.

Hemslöjdskonsulenterna har under årens lopp gjort många slöjdinventeringar i länet. Vera Djursson, den första hemslöjdskonsulenten i Sjuhärad, dokumenterade gärna genom att måla och rita av mönster. Foto: Hillevi Skoglund

Helena Catarina Utfall flyttade till Mark och lärde traktens kvinnor att väva dräll. Catarina Utfall hade varit gift med Karl XII:s kapare Cristian Gathenhielm och hon flyttade till Mark när hon gifte om sig med Ernst Fredrik von Döbeln. Med tanke på hur populär drällen blev kan kunskapen om att väva dräll haft flera ursprung.

Det vävdes i nästan alla hem. Handväverskorna var mycket specialiserade och åtnjöt högt socialt anseende. Det tillverkades många meter väv i trakterna, knallar var försäljarna och förläggarna organiserade hemarbetet och blev bygdens arbetsgivare. Handvävningen får under 1800-talet konkurrens med maskinvävningen, men i Mark levde handvävningen kvar länge, sida vid sida med industrin. När industrialiseringen tog fart på 1800-talet, och bomull började att importeras, fick linet konkurrens. Bomullsfibern var enklare att maskinellt omvandla till garn än linet med sin långa odlings- och beredningsprocess. Fram till mitten på 1800-talet odlades det mycket lin, 1870 uppgick linproduktionen till ca 16 000 hektar i Sverige, 30 år senare var odlingsarealen nere i 1000 hektar. Första världskriget och de handelshinder som världskriget medförde ökade efter-

Mönstren har fantasifulla namn som Lissabons stjärna, Rosenborgs slott, Fransyska rosen, Natt och dag, Wandringsmannen, Ryska korset, Sten med krans, Dukater, Tapeten Timglas, Babyloniska tornet, Amarantin, Kastkäppar, Franska stjärnan, Franska rosen, Riddare stjärnan, Kattfot, Sockertoppar i zig zag, Klöver i zigzag och Davids harpa. Vanliga mönster som vävdes var Klampamörsa, Lindkvista-, Vädra- och Gamla citronmönstret. Det finns flera berättelser hur kunskapen om att väva dräll kom till bygden. En berättelse är den att krigsfångar från Schlesien och Sachsen kom till Istorp och Istorps prästgård. Schlesien var känt för sin linneproduktion och dessa fångar från Karls XII:s krig mot Polen 1700–1708 kanske tog kunskapen med sig till Mark. En annan berättelse om hur drällvävning kom till Mark är att

frågan på inhemsk textil råvara och efter krigets slut låg linproduktionen på en omfattning av 4000 hektar.

Under andra världskriget ströps importen av textil till landet. Behovet av inhemsk textilproduktion blev uppenbar, inte minst för att täcka militärens behov. Genom statliga insatser började linodlingen att vitaliseras. Det satsades på forskning, rationalisering och intensifierad odling. 6 linberedningsverk inrättades. De ägdes av linföreningar.

Efter andra världskriget minskade efterfrågan och på 1950-talet koncentrerades all linberedningsverksamhet till verket i Laholm. Där anlades också en spånskivefabrik. Spånskivorna tillverkades av skävorna, en restprodukt från linberedningen som tidigare hade eldats upp. Spånskivorna, som hette Lini, blev mer lönsamma än linfibren.

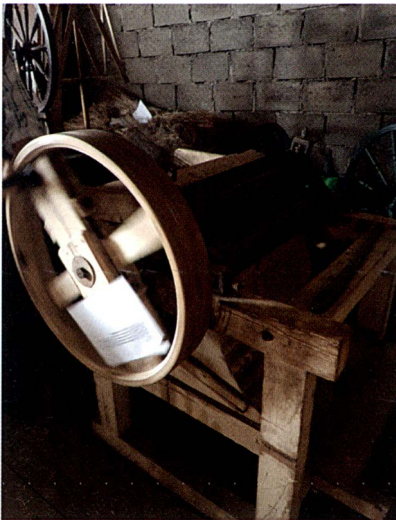
Under 50-talet och 60-talet kom den mesta råvaran som användes i industrin från östeuropeiska länder och den inhemska varan kunde inte, trots statliga stödinsatser, konkurrera prismässigt. På 60-talet drogs stödet till det sista beredningsverket in. Då upphörde linodlingen i landet i princip över en natt. Det fanns ingen plats att skicka sin linhalm till. På 50-talet introducerades även billiga, lättskötta syntetiska fibrer, det hade linet svårt att tävla med. Under 70- och 80-talen gjordes två större statliga utredningar om linproduktion i Sverige. Tyvärr genomfördes inga av de förslag som utredningarna lade fram.

När Sverige gick med i EU 1995 fick linodlingen en skjuts framåt och fyra år senare odlades det 35 000 hektar oljelin i landet. När odlingsstöden formulerades om minskade också den odlingen. 2019 odlades det 2000 hektar oljelin och 13 hektar spånadslin i Sverige.

På drygt 50 år har vi inte haft någon industriell linhantering i Sverige. Kvar blev husbehovsodlingen som bedrevs manuellt, på samma sätt som i äldre tider. Kunskapen har hållits vid liv av linföreningar, hemslöjdsföreningar och andra entusiaster. Det är hos dessa personer som kunskapen lever kvar, om allt från sådd till spinning och vävning. Det finns också många slöjdare, konsthantverkare och företag som arbetar med lin. Värt att nämna är att i Horred finns Ekelunds, linneväveriet med textila anor från 1692. Ekelunds drev förläggarverksamhet fram till 70-talet och väverskor i området vävde bland annat dräll åt dem. Idag producerar Ekelunds kvalitetstextil med kunder över hela världen. Det mesta är ekologisk bomull med de har även kvalitéter i halvlinne.

Lingruppen i Strömmared

Kunskapen om hur lin odlas och bereds hålls idag levande av entusiaster och olika föreningar. En förening som djupt engagerade i linet är De sju häradernas hemslöjdsförening, den bildades 1867 och är en av landets äldsta hemslöjdsföreningar. För drygt 80 år sedan omstartades den och är nu den föreningen som är verksam. Föreningen arbetar på flera sätt för att hålla kunskapen om slöjd och hantverk levande. Den arrangerar bland annat kurser och andra aktiviteter. En mycket aktiv del av föreningen är lingruppen. Lingruppen startades 2013 och redan 2014 blev det uppstart till en liten odling. Idag odlar gruppen ungefär 100 kvadratmeter med spånadslin varje år. Lingruppen arbetar för att tillvarata, sprida och vidareutveckla kunskapen om lin och linberedning. Lingruppens verksamhet, som bedrivs i studieform, är förlagd till Strömmared Östergården i Istorp i Marks kommun. Där bor familjen Andersson-Karlsryd som har äppelodling, musteri och Rum och frukost. Familjen som består av Helena, Tommy och Gustav är medlemmar i föreningen. Lingruppen träffas där en gång i månaden och arbetar med hela processen – från frö till färdig tråd. Föreningsmedlemmarna sår, odlar och skördar och träffas också för att spinna tillsammans. I Strömmared arrangeras även andra kurser under året. Det kan vara kurser som handlar om att spinna, väva eller färga lingarn. Kurser genomförs ofta i samarbete med andra föreningar och med studieförbund.

*Det går snabbt att bråka och skäkta linet i dessa maskiner.
Foto: Hillevi Skoglund*

I Strömmared har föreningen också alla sina linredskap. Bland annat äger föreningen två större handdrivna linberedningsmaskiner; en bråka och en skäkta. Modellerna för dessa maskiner togs fram av Sveriges allmänna linodlarförening. Föreningen startades 1920 och den arbetade för att främja svensk linodling, för att bevaka linengagerades intressen, främja rationell linhantering samt arbeta för såväl hemslöjd som industriell hantering. Den gav ut informationsskrifter om lin, förmedlade frö och redskap och utvecklade även större linberedningsmaskiner. Föreningen lades ned på 70-talet.

Lingruppen skulle ha svårt att hitta en mer passande plats för sin verksamhet. Strömmared Östergården är en gård som varit i samma släkt i generationer och som så många andra ställen i området har linet haft stor betydelse. Till exempel finns Europas mangel i grannbyn Horred, ett monster med en matchvikt på 20 ton. Den användes för att mangla all den linnetextil som vävdes i trakten innan den skickades iväg för försäljning. Behovet av en sådan stor maskin visar på vilken enorm linneproduktion som har funnits.

Helena Andersson berättar att hennes farmors morfar var linnehandlare som bland annat sålde garner. På vinden har Helena hittat delar av hans gamla lager. Dessa garner använder hon när hon väver och hon har till exempel designat en duk, inspirerad av en handduk hon ärvt efter sin farmor. Duken kan användas som duk, grovhandduk eller skurtrasa och den är vacker med sitt oblekta garn och röda ränder. Det finns ett gammalt talesätt att "Lin blir till gull och ull blir till mull". Det stämmer bra när man tittar på Helenas vävar med hundraårigt garn!

De sju häradernas hemslöjdsförening är också med och firar Borås 400 år som medarrangör till flera aktiviteter. En aktivitet är Slöjd & Soppa. Vid sex tillfällen under 2021 fanns det möjlighet att träffas och prova på olika slöjdtekniker. Ett av dessa tillfällen höll Helena Andersson i och temat var naturligtvis lin.

En annan linaktivitet som ingår i Borås 400 år är en linspinningskurs med tillhörande föreläsningar på Textil museet. Kursen och föreläsningarna handlar om den Magerska spinnrocken, en spinnrock som det gick att spinna två spolar på samtidigt. Spinnrocken var i bruk under en kort tid, men handspinning kunde inte konkurrera med de industriella maskinerna. Den Magerska spinnrocken blev något av en historisk parentes, ett kuriös och övergångsredskap. Nu är den Magerska spinnrocken ovanlig, men en av De sju häradernas hemslöjdsförenings medlemmar äger två och behärskar konsten att spinna två spolar samtidigt, med båda händerna.

Ett liv med lin

En person som har haft ett långvarigt engagemang i De sju häradernas hemslöjdsförening och en nära nog livslång relation med lin är Rolf Wallman. Jag mötte upp Rolf på Borås museum en sommardag 2021 för att prata textil slöjd och linerfarenheter. Rolfs spänstiga steg och pigga blick avslöjade på inget vis att han hade uppnått den aktningsvärda åldern av 90 år. Han är en tvättäkta Boråsare, född i staden och har bott här hela sitt liv. Rolf har länge varit en engagerad föreningsmänniska. Förutom De sju häradernas hemslöjdsförening är han också medlem i Knalleslöjdarna. Han säger sig inte minnas hur länge han har varit med i De sju häradernas hemslöjdsförening men länge är det. Många gånger har han varit med på olika arrangemang och visat hur det går till att bereda lin, inte minst har han varit en återkommande gäst på Borås Museum och visat hur det går till att spinna lin. När vi räknar efter har Rolf slöjdat med lin i runt 60 år, gärna knyppling eller vävning. När började du väva? Rolf berättar att han började väva på 50-talet. Det började med att han fick låna en vävstol från en bekant. Han berättar att han var nyfiken på vävning med inte visste riktigt hur det gick till. Till första väven så lade han varpbommen på golvet och rullade upp varpen på den. Det var ett okonventionellt sätt att dra på en varp men det gick bra det med! Senare vakande intresset för linet. Rolf berättar att han och hans fru började odla på landet vid sommarstugan.

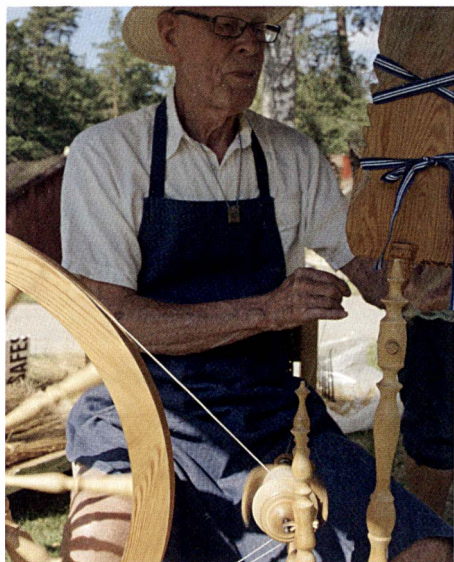
- Vi odlade några kvadratmeter i några år, i ganska smala rader så att det var lätt att rensa ogräs. Sedan gjordes alla beredningsmomenten från lindhalm till spinnbart material.

Rolf spinner på en finsk spinnrock som såldes via Glimåkra. Spunnit har han gjort sedan 60-talet. Det finns lite olika tekniker och redskap när det kommer till att linspånad. Rolf berättar att han använder platta linfästen-linblad. Den har tänder upp till och lintågan hålls på plats med ett band. Men han har också använt en kon som man gör av papp. Rolf beskriver hur det går till:

- Du tar ett styvt papper, och forma till en vid kon ca 30 cm i diameter. Lintågan rullas upp på konen och konen placeras sedan på ett fäste på spinnrocken.

Det här är något som vi gärna vill se demonstrerat i verkligheten. Den sista tiden har han mest spunnit av material som Lingruppen i Strömmared har fått donerat till sig. Rolf säger att det är jättefint lin som gruppen har fått fram. Han berättar att en bunt med häcklat lin heter lin hålla, vilket svensk dialektordbok bekräftar: Hålla, f. liten bundt, knippa af lin eller hampa, så mycket som kan omfattas (hållas) med handen.

Rolf spinner lin och väver och knypplar i lingarn. Han gör fina löpare med tunt och tjockt inslag av handspunnet garn. Alltså vartannat tunt inslag och vartannat tjockt. Det ger en vacker och rustik väv, det handspunna garnet gör dukarna levande och unika. Det oblekta linet har en så vacker färgskala. Han gör också fina tuskaftsvävda löpare med handknypplad spets. Just nu sitter det handdukar i vävstolen. Rolf säljer sina alster på Knalleslördarnas sommarförsäljning på Boråstorpet, en rastplats strax utanför Borås som har blivit utsedd till Sveriges finaste rastplats. Där har föreningen sommarcafé och försäljning av slöjd.

Rolf väver fina vävar i lin, på bilden visar han upp en gardinkappa som är vävd med handspunnet inslag och handspunnen varp. Spetsen har Rolf knypplat.
Foto: Hillevi Skoglund

Det är många som tvekar att väva hellinne. Det har fått rykte om sig att vara svårt, att trådarna lätt går av. -Vad har du för tips för den som vill börja slöjda med lin? Rolf menar att man inte ska vara rädd för att väva med lin och han har några tips för den som vill prova.

*-Jag säger så till så många som orkar höra på. Du ska inte ha dubbla trådar i stadkanterna, det kommer att nöta på trådarna så att det går av. Är det två trådar i rör för övrigt ska det vara det i kanten också, inte tre.
- Håll ut bredden på väven! Det viktigt att hålla ut vävbredden, annars nöts garnet mot skeden.*

Rolf klistrar alltid varpen. Han tar 2 dl vatten och en tsk potatismjöl och kokar upp och förvarar det sedan i en burk. Han stryker på klistret på varpen mellan skälspröten och solven, han använder en svamp eller borste. Sedan väver han direkt för det får inte torka, då finns det risk för att trådarna går av. Om man följer Rolfs råd så är det inte svårare att väva lin än något annat. -Men vill de inte göra så här är det deras bekymmer. Rolf tycker att det är roligt att arbeta med lin.

-Det är ett så fint naturmaterial och handdukarna är så bra och suger fukt så bra. Men du får aldrig glömma att blötlägga ett linnetyg innan tvätt. Gör du inte det kan det bli fula brytveck som aldrig går bort.

Det är både linets egenskaper och utseende som Rolf tycker om. Och det är ett intresse som har hållit i över 60 år så han borde veta vad han talar om.

1 kvm lin

Det finns ett nyvaknat intresse för lin. Det märks inte minst hur väl projektet 1 kvm lin har tagits emot. Det hela började med en handduk. Etnolog och museipedagog Inger Widhja hade en workshop i berättande tillsammans med hemslöjdskonsulenter i Västra Götaland. Med sig hade hon en handduk, en till synes oansenlig handduk med en märkvärdig historia. Handduken är en av Ingers käraste textilier och den är resultatet av en liten flickas nyfikna frågor och en klok mormors ansträngningar. När Inger var liten växte hon upp med sina morföräldrar på ett småbruk i Skaraborg som gått i släkten i generationer. En plats fylld av gamla redskap och kunskap. För att stilla Ingers nyfikenhet och frågvishet om alla märkliga föremål så bestämde sig Ingers mormor för att visa för att förklara.

-Vad är det? Hur gör man med den? Kan du visa mig?

Hennes mormor gav då Inger ett par kvadratmeter i landet, där de tillsammans sådde lin. ”Fröerna ska ligga så tätt så sädesärlorna halkar på dem,” minns Inger att hennes mormor sade.

Tillsammans sådde, ryckte och rötade de. Gjorde linberedningens hela process till den färdiga väven. Inger berättade att hennes mormor inte var så bra på att spinna. De spann en del av linet de sått men en del lämnade de in till spinning på Holma spinneri i Tidaholm. Av garnet satte de upp en väv och vävde handdukar. Och, det var den handduken som Inger hade med sig och visade!

Ingers berättelse inspirerade hemslöjdskonsulenterna i Västra Götaland till projektet 1 kvadratmeter lin. Idén var enkel: anmäl dig så får du linfrö för en kvadratmeter så odlar vi tillsammans, fast var för sig. Över 700 personer, många föreningar och andra fick hem fröer och tillsammans hjälptes vi åt med alla moment. Vi odlade tillsammans, fast var för sig. Nyhetsbrev med fördjupad information om de olika momenten skickades ut under projektets gång. Initiativet spred sig också till Östergötland och Dalarna. Projektet var ett samarbetsprojekt mellan Hemslöjdskonsulenterna VGR, De sju häradernas hemslöjdsförening, Föreningen Bohuslin, Studieförbundet Vuxenskolan SV och linsektionen i Vasastans vävstuga i Skövde. De olika samarbetsparterna hade olika uppgifter och ingångar i projektet.

Föreningarna bidrog bland annat med faktagranskning och organisering av ”Brötagillen/Bråkkalas” eller linberedningsträffar som de också kallas, ett tillfälle för deltagarna att få hjälp att bereda sitt lin. I Västra Götaland finns det flera föreningar som arbetar med lin, De sju häradernas hemslöjdsförening har presenterats tidigare i den här texten. Föreningen Bohuslin är en ideell förening som driver Linmuseet, ett arbetslivsmuseum om lin och linberedning. De huserar på gården Kamstorp, 1 km norr om Kville i Tanums kommun. Där har föreningen beredningsverk och utställning. Medlemmarna odlar lin och bereder lin. De tar emot studiebesök, berättar om det textila kulturarvet och delar med sig av kunskaperna om linodling, beredning och förädling. Linsektionen i Vasastans vävstuga i Skövde arrangerar studiecirkel i lin-, odling, beredning, spinning och vävning. Medlemmarna odlar och håller till på kulturreseptat Vallby Sörgården utanför Skövde men åker gärna ut och demonstrerar linberedning. Studieförbundet Vuxenskolan, en idéburen folkbildningsorganisation med visionen om ett samhälle där människor växer genom kunskap, insikt och delaktighet, hjälpte till med marknadsföring och anmälan till de olika aktiviteterna.

Hemslöjdskonsulenterna VGR är en del av Förvaltningen för kulturutveckling i Västra Götaland och var drivande i 1 kvadratmeter lin. De arbetar på olika sätt med att stödja, utveckla och främja slöjden i denna stora region. Det kan vara utbildningar, kurser, utställningar, rådgivning, olika typer av projekt och marknader. Det har funnits hemslöjdskonsulenter i Sjuhäradsbygden sedan 30-talet och linet har varit med hela tiden. I 1 kvadratmeter lin, har de stått för projektledning, nyhetsbrev och samordning och packat brev med linfrö för att sprida linlycka.

Intresset för projektet var stort. Det var allt från privatpersoner och vaktmästare till förskolor och hembygdsföreningar. Det var fritt för deltagarna att vara med så länge de ville. En del var med hela vägen från sådd till färdigt garn. Andra var nöjda med den estetiska upplevelsen, tänk blommande lin mot bohuslänsk granit, oöverträffat!

Satsningen gick mycket bra och det var tydligt att fler ville vara med, så 2021 tog projektet språnget utanför regiongränsen och linet blommade i hela landet. Det var olika hemslöjdsföreningar, hemslöjdorganisationer och hemslöjdskonsulenter runt om i landet som ville sprida linkunskap. I Västra Götaland ville fler vara med än året innan och till slut var det över 1200 anmälda deltagare. I hela landet blev det mer än 6000 anmälningar. På riksnivå drevs projektet av Hemslöjden (Sveriges hemslöjdsföreningars riksförbund), Föreningen Svenska spetsar och Föreningen Sveriges hemslöjdskonsulenter. Naturligtvis fanns det en hemslöjdskonsulent med från Västra Götaland, då det var här projektet startade och erfarenheten fanns. Projektet har också väckt också intresse i våra grannländer Danmark, Finland och Norge. I skrivande stund är inget klart, men förhoppningsvis kan detta leda till att linet blommar i hela Norden nästa år och att ett nordiskt samarbete kommer till stånd.

Syftet med projektet 1 kvm lin var att väcka intresse för denna fantastiska växt och bygga textila relationer, att odla både växt och människa. I jorden växer linet och i människan växer kunskap, nyfikenhet och insikter om textil. Insikter om växtfibrers beskaffenhet och nytta. I en kvadratmeter med spånadslin växer det kläder och handdukar, isolering och mat, handlag och kunskap. Linet är en upplevelse för alla sinnen. Syftet med projektet var också att få människor att upptäcka glädjen och nyttan i slöjden, glädjen av att göra tillsammans. En möjlighet att få upptäcka den kraft som finns i att kunna göra själv; att bli en kapabel människa. Vår förhoppning är att 1 kvadratmeter lin kommer att leda till ett ökat intresse för textil och hur vi använder textil.

Framtidens fiber?

Den globala textilproduktionen står för väldigt stor miljö- och klimatpåverkan. Enligt FN:s handelsorgan Unctad släpper klädindustrin ut mer växthusgaser än flyget och sjöfarten ihop. Den globala textilindustrins väldiga bidrag till miljöförstörelse och klimatförändringar måste minska för att vi ska ha en beboelig planet i framtiden. Kan lin hjälpa till? Som textilfiber på den globala marknaden är linfibern marginell, men dess unika egenskaper gör att fibern har många användningsområden, allt från kunga-

dukar till bilkarosser. Fler och fler får upp ögonen för linets möjligheter. Om det odlas på rätt plats och under rätt förutsättningar har linet kapacitet att ge litet klimatavtryck. Historien talar om för oss att rätt plats för lin är Sjuhäradsbygden. Lin och tvillingfibern hampa är de textila fibrer som trivs utmärkt i dessa trakter. Idag finns det ingen kommersiell odling av spånadslin här eller ens någonstans i Sverige. Sjuhäradsbygdens textila arv, den förändringsbenägenhet och innovationstradition som präglar bygden gör området intressant för linets framtid i Sverige. Vem vet vilka möjligheter som finns om vi kombinerar urgammal kunskap med samtidens teknik?

Jordens resurser är ändliga och vi behöver tänka nytt, eller varför inte gammalt, för att lösa de utmaningar framtiden för med sig. Vi får tro att spåkulan visar blommande linfält i Sjuhäradsbygden.

Under tiden kan vi tillsammans göra vårt bästa för vår framtid. Vi kan sprida kunskap om linet, ta hand om våra textilier och kanske odla en plätt med det högst nyttiga.

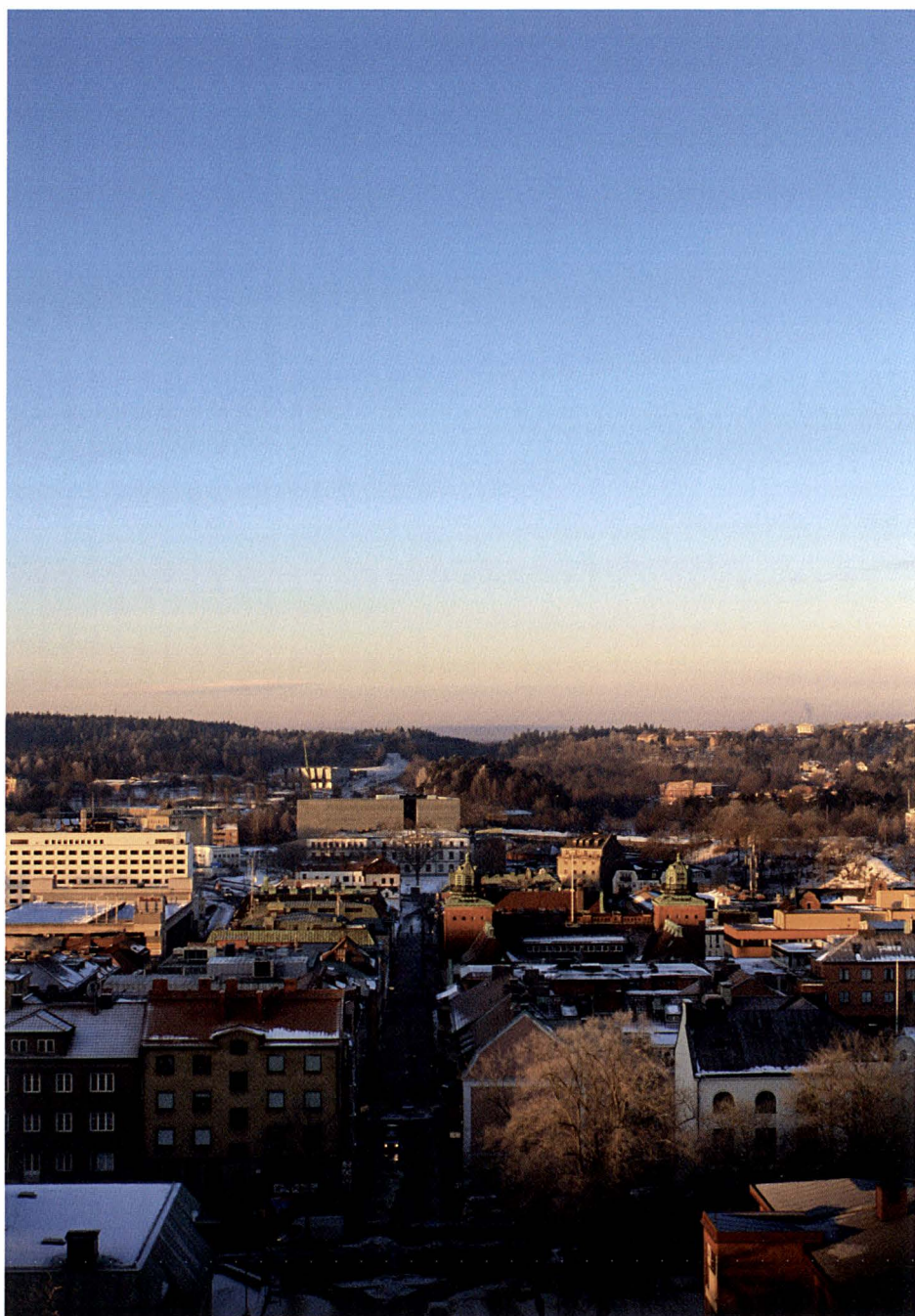
Antell, Elina (red.) (2014). Linnedräll - prydnad på bondens bord: från folklig tradition och kvinnligt skapande till modern textildesign. Arbrå: Arbrå hembygdsförening.

Inhemska odling och beredning av lin, betänkande angivet av linutredningen DS 1 1987:1

Från Borås och de sju häraderna 1956 Vera Diursson Från marks härad – som hemslöjdskonsulent i Sjuhäradsbygden från 1937-45.

Fröier, Kåre & Zienkiewicz, Henryk (1991[1979]). Linboken: hemodling och hemberedning. 1. utg. Stockholm: Natur och kultur.

Sändh, Bengt (1977). Lin: odla, bereda, spinna. Västerås: Ica bokförl.

Vy över Borås. Foto: Johan Linderstad.

Borås och idrotten: historiska nedslag och framtida uppslag

DANIEL SVENSSON

Från Ryavallen till Borås Arena

För drygt 80 år sedan, i augusti 1941, kom såväl kronprins Gustaf Adolf som Jussi Björling till ett regnigt Borås för att inviga stadens nya landmärke – den toppmoderna idrottsplatsen Ryavallen. Det var en annan tid på mer än ett sätt. Andra världskriget rasade, IF Elfsborg mötte det svenska herrlandslaget i röda reservställ inlånade från Yllekoncernens korplag och en del av arenans moderna aura utgjordes av att den var en idrottsanläggning för mer än bara fotboll, med löparbanor och allt.

När Borås Arena invigdes 2005 var det helt andra förutsättningar. Nya riktlinjer och regler från Svenska Fotbollförbundet (SvFF) och i förlängningen även det europeiska förbundet UEFA ställde krav på utformningen. Någon multiarena med löparbanor och annat var det inte tal om. Tvärtom var det en specialiserad (och i hög grad standardiserad) fotbollsarena med konstgräs och få andra användningsområden än just fotboll. Och hade nu Yllekoncernens korplag fortfarande varit aktiva hade de förmodligen ändå inte tillfrågats om att låna ut sina matchställ till ”di gule”.

Mellan de båda invigningsåren 1941 och 2005 hade mycket vatten runnit under Viskans broar. Det är utvecklingen under den tiden som står i fokus i den här texten. Ambitionen är att beskriva hur idrotten under 1900-talet har präglats av en allt större grad av specialisering, teknikberoende och vetenskaplighet, det vill säga vad som inom idrottsforskningen brukar benämnas sportifiering. I det följande ska jag beskriva den här övergripande utvecklingen med hjälp av exempel från Borås.

Med ett sådant angreppssätt kan det inte bli tal om någon detaljrik genomgång av framgångsrika och betydelsefulla personer, platser och föreningar. Andra har skrivit förtjänstfulla texter av sådan karaktär och fler är på gång. Jag ska snarare rikta fokus mot idrottens arenor och anläggningar, särskilt de stora arenorna för fotboll och friidrott. Att (om uttrycket tillåts) anlägga ett sådant perspektiv har två skäl: dels är arenor och anläggningar ett av de områden som tydligast har påverkats av sportifieringen, dels har Borås på olika vis utmärkt sig när det gäller idrottens platser och miljöer. Genom att fokusera på idrottsanläggningar blir sportifieringen tydlig. Vi har gått från privata initiativ och löst organiserade idrottsföreningar som tog de ytor som bjöds, till allt mer välorganiserade och ekonomiskt starka klubbar och förbund som kunnat utöva påtryckningar mot kommun och stat och även bidra med egna medel.

Ramnavallen. Konstgräs på planen, naturgräs bredvid. Ramnavallen har förändrats mycket sedan den invigdes och har förlorat sin roll som elitarena. Däremot är den fortsatt viktig för breddidrotten. Foto: Florence Oppenheim

Den tidiga Boråsidrotten

Idrotten har haft en central plats i Borås historia. När den moderna idrotten växte fram i slutet av 1800-talet och fick sitt breda genomslag under 1900-talet skedde det parallellt med en starkt tilltagande industrialisering och urbanisering.

Fler människor lämnade landsbygden och jordbruket för städerna och industrierna. Med detta skärptes gränsen mellan arbete och fritid, vilket i sin tur medförde nya krav på meningsfulla fritidssysselsättningar. I industristäder som Borås blev idrotten särskilt betydelsefull och stötades aktivt av dåtidens politiska och ekonomiska elit. Så kunde exempelvis stadens första egentliga idrottsplats vid Ramnaparken anläggas efter att apotekaren Hjalmar Lind skänkt ett stycke mark för ändamålet. På den intilliggande Ramnasjön spelades det bandy och åktes skridskor om vinterna och bedrevs simning om somrarna.

Idrottsplatsen/Ramnavallen. Borås Idrottshistoriska Sällsks bildarkiv.

De tidiga idrottsanläggningarna var småskaliga, anpassade efter den lokala geografien och präglade av en låg grad av sportifiering. På Ramnasjöns is samsades skridskoåkare med bandyspelare och det var väder och vind som avgjorde vilka förutsättningar som fanns för att prestera. Och det var heller inte prestation som stod i fokus för det stora flertalet av besökarna. Snarare var den tidiga varianten av idrottsplatser ofta förvillande lika parker eller allmänna rekreationsområden, där familjer på utflykt och herrskap på promenad samsades med idrottsutövande ungdom. Platsens värde som idrotts- och friluftsområde byggdes på vatten och träd snarare än på byggnader. Samtidigt var det ingen slump att stadens tidiga idrottsanläggningar placerades väster om Viskan i områden med hög socio-ekonomisk status. Idrotten, eller kanske snarare vissa idrotts-

grenar, var på den här tiden starkt klass- och könssegregerade. Det var i regel olika samhällsgrupper som spelade tennis respektive fotboll, och det var likaledes svårgenomträngligt för kvinnor att ägna sig åt idrotter som ansågs kräva manliga egenskaper. Idrotten präglades av det samhälle den växte fram i och precis som idrotten på riksnivå var Borås-idrotten beroende av enskilda initiativ och donationer. Det var inte förvånande att många anläggningar lokaliserades i områden där framstående mecenater huserade.

Efter en något saktmodig start fick Borås-idrotten rejäl fart under 1900-talets första decennier, när den fabriksarbetande delen av befolkningen växte och fler och fler fick tydligt reglerad arbetstid och fritid. Föreningen för idrottens främjande, som var en slags lokal paraplyorganisation där idrottsföreningarna var medlemmar, spelade en aktiv roll i den tilltagande sportifieringen. Under ledning av direktör Artur ”Arta” Andersson kunde föreningen bland mycket annat vara en viktig aktör i planeringen av Ryavallen och dessutom fälla avgörandet när den nya anläggningen skulle få sitt namn. Organiseringen i föreningar och paraplyorganisationer av den här typen gav idrotten en starkare röst och större inflytande. Särskilt gällde det vissa idrotter: fotboll och friidrott fick tidigt ledande positioner, vilket präglade anläggningarnas utformning.

Med få undantag har tiden sedan dess inneburit fortsatt expansion för Borås-idrotten och dess anläggningar. Stadens befolkning växte under industrins storhetstid och när nya områden planerades fick idrott och friluftsliv tydligare utrymme i plandokumentet än tidigare. Idrotten hade börjat som ett privat nöje för ett fåtal intresserade, men växte stadigt i politisk och ekonomisk betydelse. I takt med att fler anläggningar byggdes och att fler och fler ägnade sig åt organiserad träning och tävling kunde Borås-idrottare göra rejäla avtryck, både nationellt och internationellt.

Mot bakgrund av ovanstående kan konstateras att Borås har varit och är en framstående idrottsstad. IF Elfsborg är en av landets främsta fotbollsföreningar och femma i den Allsvenska maratontabellen. Även Norrby IF har i perioder kunnat hävda sig på hög nivå. Borås var tidigt ute med damfotboll – det fanns ett aktivt lag redan på 1930-talet. Efter en period av stiltje och bristande stöd från klubbar och förbund gjorde flera av stadens lag stora avtryck. Här förtjänar Dalsjöfors och Kronäng ett särskilt omnämnande. Vidgar man Boråsregionen en smula kan Öxabäck också räknas in. Det laget, och därmed i viss mån den svenska damfotbollen, blev dessutom till under en danskväll i Borås. Det var en vårväll 1966 på Rotundan i Borås som Kerstin Johnson, Kerstin Larsson, Anna-Greta

Olsson och Maj-Britt Oskarsson beslöt sig för att starta ett damlag. Snart skulle Öxabäck komma att dominera svensk fotboll och många av spelarna hämtades från Borås med omnejd. Så det finns fog för att påstå att Borås och Sjuhärad varit ett av den svenska fotbollens absolut viktigaste fästen. Men fotboll är inte allt och det är snarare bredden av duktiga idrottare inom olika sporter som karakteriserar idrottsstaden Borås. Att börja räkna upp namn är vanskligt, för det är alldeles för många som i så fall borde nämnas. Men helt klart är att boråsare rönt stora framgångar i en rad olika sporter: skidor (både alpint och längd), cykel, gång, friidrott, simning, orientering, brottning, basket, handboll och tennis är bara några exempel. Lägg därtill välkända profiler inom coaching och idrott, såsom Erik Wickström och Jonas Colting, vilka bidragit till att sätta Borås på idrottskartan.

Staden har även utmärkt sig genom sina anläggningar. Borås arena var en tidig och kostnadseffektiv modern fotbollsarena, konstsnöanläggningarna och rullskidbanorna drar till sig intresse långt utanför Sjuhärad och event som Borås Triathlon, Kretsloppet, Linnémarschen och Rya Åsar Trail Run lockar många deltagare. I tillägg till detta finns idrottsrelaterade företag som Craft. Det går att tala om Borås som en stad av idrottslig innovation – från arenor och anläggningar, via utrustning och textil, till träning, tävling och event.

Idrottens utveckling – en historia av sportifiering

Sportifiering är en modell för att beskriva hur idrotter utvecklas. Den är sprungen ur sociologisk och historisk forskning av bland andra Allen Guttmann, Norbert Elias och Eric Dunning. I korthet går sportifieringsmodellen ut på att många idrotter utvecklas på liknande vis, mot en ökad grad av specialisering, rationalisering, standardisering, reglementering, organisering, egalisering och kvantifiering. Längdskidåkning kan tjäna som exempel: en Vasaloppsvinnande elitåkare på 1940-talet hade enkel utrustning, god allmänkondition (ofta från hårt fysiskt arbete i skogen) och genomförde loppet i enkla och lösa spår som spårats med skidor. Motsvarande skidåkare i dag har avancerad utrustning, en träningsbakgrund med tusentals timmar av specialiserad träning på rullskidor, skidor och stakmaskin och genomför loppet i maskindragna, pistade spår som är i linje med ett detaljerat regelverk. Den här utvecklingen är inte specifik för längdskidåkning, utan tanken med sportifieringsmodellen är att i princip alla idrotter går igenom liknande förändringar. Padel och e-sport sportifieras enligt samma principer som fotboll eller simning, även om detaljerna kan se annorlunda ut.

Sportifieringen i Borås

Hur har då sportifieringen tagit sig uttryck i Borås? Om vi fokuserar på anläggningarna är det tydligt hur dessa blivit fler, dyrare och mer specialiserade. Den första idrottsplatsen i Ramnaparken var av enklare snitt och kom till genom privata donationer. Det var mer av en allmän rekreationsyta än en modern, specialiserad idrottsarena.

Dess ersättare, Ramnavallen, är fortfarande i bruk. När den invigdes 1922 var den med sina löparbanor, läktare och sin fullstora gräsplan toppmodern och bidrog till att göra IF Elfsborg till ett av landets bästa lag. Ramnavallen finansierades delvis genom statligt nödhjälpsarbete och ägdes av kommunen, vilket var en förändring gentemot tidigare. Att staten och kommunen nu gick in och bidrog till idrottsanläggningar som Ramnavallen var en signal om idrottens ökade betydelse i samhället, och om den tilltagande sportifieringen som gjorde kravbilderna tydligare. Det var med Ramnavallen som hemmaplan som IF Elfsborg vann sina tre första svenska mästartitlar, 1936, 1939

och 1940. Ramnavallen hade cirka 3 000 sittplatser, men när det gällde ståplatserna var det så och så med detaljstyrningen. Vid en match mellan IFE och AIK i 1936 års allsvenska ska det ha varit 16 348 åskådare på plats, vilket med tanke på dagens säkerhetsbestämmelser och kontrollapparat lär stå sig som publikrekord för överskådlig tid.

Trots att Ramnavallen var en för sin tid relativt modern arena var den inte standardiserad och specialiserad i den utsträckning som snart kom att krävas. Löparbanorna runt planen mätte 349 meter och det var inte optimalt när friidrottens standard på 400 meter blev alltmer etablerad. Dessutom var IF Elfsborg i behov av en arena med större publikkapacitet, även om det bevisligen gick att klämma in en ganska ansenlig publik på Ramnavallen när så krävdes. Röster höjdes för att bygga en ny arena som bättre motsvarade de ökande kraven.

*Ramnavallen – ett stycke idrotts-historia som alltså är i bruk.
Foto: Florence Oppenheim*

Efter en fyra års lång byggprocess invigdes Ryavallen sensommaren 1941. Liksom sin föregångare var arenan med den tidens mått en toppmodern anläggning, med planmått och löparbanor som följde de etablerade standarder som fanns för respektive idrott. Till skillnad från tidigare, när privata donationer och statlig nödhjälp varit en betydande del av finansieringen, var det nu främst staden Borås och idrotten själv som bekostade kalaset. Av de drygt två miljoner kronor som arenan beräknas ha kostat kom merparten från Borås stad som stod för marken och från de tipsmedel som fördelades av det allt starkare Riksidrottsförbundet (RF). Idrottsrörelsens aktiva roll i tillkomsten av Ryavallen underströks genom att det var IF Elfsborg som drivit på för en ny arena. Med Ryavallen kunde man befästa sin position som en av landets ledande fotbollsföreningar och Borås kunde stå värd för regionala, nationella och internationella matcher och tävlingar i en rad olika idrotter. Men det var inte bara IF Elfsborg som var aktiva i Ryavallens tillkomstprocess. Den tidigare omnämnda Föreningen för idrottens främjande fungerade som en länk mellan de enskilda idrottsföreningarna och stadens styre. Föreningen ägde och drev merparten av idrottsanläggningarna i Borås på 1940-talet och hade en mycket aktiv roll i utvecklingen av idrotten generellt och arenorna specifikt.

*Ryavallen under
uppbyggnad.
Borås Idrotts-
historiska
Sällskaps
bildarkiv.*

*Invigning av
Ryavallen.
Borås Idrotts-
historiska
Sällskaps
bildarkiv.*

Ryavallen och Borås Arena. Nytt och gammalt. Ryavallens används i dag mest för annan idrott, medan elitfotbollen spelas på Borås Arena. Foto: Florence Oppenheim

Ryavallens tillkomst kan ses som ett uttryck för sportifieringens tilltagande påverkan på Borås idrotten. Genom en allt tydligare organisering – lokalt i enskilda föreningar som Elfsborg och Norrby, nationellt i specialförbund för respektive idrott och i paraplyorganisationer som RF, internationellt i förbund som FIFA eller IAAF – fick idrottsrörelsen en tydligare röst och större möjligheter att utöva inflytande på alla nivåer. Organiseringen möjliggjorde ytterligare sportifiering, genom att organisationerna tog kontroll över regelverk och framtidsinriktning. Tävlingsformat, utrustning och arenor standardiserades så till den milda grad att en löparbana på 349 meter som den på gamla Ramnavallen betraktades som mindre lämplig för tävlingsändamål. Inte för att den var sämre att springa på, utan för att den inte höll samma mått som andra banor och att resultaten därför inte kunde jämföras på något enkelt vis. För att kunna stå värd för prestigefulla evenemang, inte minst internationella sådana, behövde arenorna följa med i utvecklingen. Här kan det vara värt att notera hur elitidrottens och breddidrottens miljöer för träning och tävling så sakta började glida isär. Från den öppna, otydligt avgränsade idrottsplatsen vid Ramnaparken där allmänheten i praktiken hade fri tillgång, till Ryavallens inhägnade och för organiserad idrott avsedda gräsplan och löparbanor skiljde bara några

kilometer. Ändå hade en stor förflyttning skett och har fortsatt sedan dess. I takt med att fler idrotter vann mark och att folkhälsodimensionen av breddidrott fick större utrymme, kom fler och fler anläggningar att byggas. Ishallen, Boråshallen, tennisplaner, skidspår, motionsslingor och stadsdel-sinriktade idrottsplatser är några exempel. Samverkan mellan privata, kommunala och ideella aktörer utvecklades vidare.

När Borås Arena stod färdig 2005 hade återigen kommunen och idrotten samarbetat för att bekosta och i förlängningen förvalta den nya arenan. IF Elfsborg stod med hjälp av sponsorer för en stor del av finansieringen, men kommunen lämnade en väl tilltagen borgen och förband sig därtill att hyra hela anläggningen av det nystartade arenabolaget Borås Arena AB. Vad gäller utformningen av själva arenan skiljde sig Borås Arena tydligt från sina föregångare, dels genom underlaget som bestod av konstgräs, dels genom avsaknaden av löparbanor. Det sistnämnda möjliggjorde att läktarna kom närmare planen och därmed bidrog till en bättre publikupplevelse, både för supportrar på plats och för tv-tittare. När IF Elfsborg tog sitt fjärde SM-guld 2006 var Borås Arena en del av förklaringen till framgången.

Sammanfattningsvis kan Borås idrottens utveckling och dess anläggningshistoria delas in i fyra huvudfaser. Den inledande präglades av en låg grad av sportifiering. Idrotten var löst organiserad och de föreningar och andra sammanslutningar som fanns hade inte hunnit bygga upp något större inflytande. Inte heller stadens styre prioriterade idrottsanläggningar i någon större utsträckning. I stället var det enskilda mecenater och privata initiativ som fick bollen i rullning.

När sportifieringen hade kommit längre och idrottsrörelsen hade organiserats i föreningar, klubbar och förbund kunde större anspråk göras. Kraven från de växande idrottsföreningarna drev utvecklingen av anpassade arenor för fotboll, tennis, simning och andra sporter. Från 1920-talet och framåt blev även det kommunala engagemanget för idrotten starkare. Med bidrag, markupplåtelser och andra former av stöd bidrog kommunen till idrottens expansion. Här går det att tala om en andra fas, där idrotten blivit en faktor att räkna med i det politiska livet men fortfarande administrerades av frivilliga krafter.

När vi är framme vid 1940-talet stärks idrottens betydelse ytterligare. Dels är det nu flera sporter och enskilda föreningar som vuxit sig så starka att de kan driva egna kampanjer för nya idrottsanläggningar. Som ovan nämnt var IF Elfsborg pådrivande i tillkomsten av Ryavallen. Sportifie-

ringen innebar att organiseringen var tydligare och att det fanns standarder att förhålla sig till som bestämdes inom idrottsrörelsen själv. Planens mått eller löparbanans längd hade mycket lite med folkhälsa att göra, men desto mer med tilltagande reglementering, standardisering och specialisering. Samtidigt växte kunskaperna om träningens betydelse för en stillasittande eller monotont arbetande befolkning. Fysiologer vid Gymnastiska Centralinstitutet (nuvarande Gymnastik- och idrottshögskolan, GIH) i Stockholm arbetade fram riktlinjer för ”rationell träning” och fick stort gehör för dessa. Socialdemokraterna i Borås lyfte frågan om idrottens växande roll och pekade på behovet av kommunal styrning och på 1960-talet hade ansvaret för idrottsanläggningarna i praktiken blivit kommunalt och förlagts till den nybildade idrottsnämnden. Här övergår alltså idrottsanläggningarna formellt från en ideell och privat till en kommunal och skattefinansierad angelägenhet. För även om sportifieringen fortskridit och kraven på elitsatsande idrottare och arenor för elitidrott stegrats, var elit- och breddidrott fortsatt tätt sammanvävda och nyttjade i hög grad samma anläggningar. Ett lysande(!) exempel är de elljusförsedda motionsspår som med start på 1960-talet i rask takt byggdes upp runtom i landet, efter förslag från fysiologerna. Borås förstärkte samtidigt positionen som Sjuhärads idrottsliga epicentrum och elitsatsande idrottare från andra orter sökte sig till staden för att få bästa förutsättningar. Ett sådant exempel är orienteringsgiganten Marita Skogum som bytte Skene mot Hestra IF.

Slutligen går det att tala om en fjärde fas, när sportifieringen gått så långt att delar av elitidrotten professionaliserats och blivit oändligt mycket mer tidskrävande än för 100 år sedan. Många anläggningar har specialiserats och kan inte härbärgera bredd- och motionsidrott i samma utsträckning som förr, än mindre många olika idrotter i samma anläggning. I en sådan kontext blir det fullt logiskt att IF Elfsborg kan ha stora påverkansmöjligheter när en ny arena ska byggas, eftersom det är deras publik och verksamhet som kan göra att anläggningen bär sig ekonomiskt. Det kommunala och statliga stödet, som kan ses som en indikator på vilken betydelse idrotten tillmäts, har vuxit och omfattar nu stöd till både elitidrott och breddidrott.

Samtidigt utmärker sig Borås genom att ha lyckats kombinera bredd och elit. I staden finns åtskilliga anläggningar med en hög grad av specialisering som klarar elitidrottens krav, men som samtidigt är öppna för breddidrottare. Simarenan, skidstadion, Ryavallen, Boråshallen och ishallen är alla exempel på anläggningar som huserar såväl elitverksamhet som motionärer. Det inkluderande draget i Borås idrottens anläggningsutbud för oss in på en fråga som blir allt viktigare.

Idrottsanläggningar och hållbarhet

Idrottens relation till natur och miljö har ofta inneburit att de nya anläggningarna har påverkat miljön på olika sätt. När Ryavallen byggdes på den så kallade Hagelqvistska lyckan dränerades området och Pumpbäcken grävdes ner och leddes om med hjälp av 2 600 meter dräneringsrör. Bygget av Borås arena innebar också en miljöpåverkan, inte minst genom konstgräsets gummigranulat. På samma sätt har även ishallar, simarenor, padelhallar, rullskidbanor och konstsnöanläggningar sina effekter på miljö och klimat. Miljöhänsyn har historiskt sett inte varit någon stor fråga inom idrotten, men är ofrånkomligen på väg att bli det nu.

Det finns fortfarande stora kunskapsluckor gällande enskilda idrotters och anläggningars miljöpåverkan, men med tanke på att sportifieringen bidragit till att göra arenor och anläggningar mer specialiserade, går det att ställa frågor om hur kompatibel sportifieringen är med miljöhänsyn. Särskilt påtaglig blir frågan när det handlar om att nyanlägga idrottsarenor för ett visst arrangemang – arenor som sedan inte kommer till nytta eftersom den aktuella idrotten inte har så många utövare i staden. Kritik av det slaget har riktats mot idrottens största internationella evenemang, som OS och fotbolls-VM. Som exempel anlades inför OS i Rio de Janeiro en påkostad golfbana som därefter mer eller mindre stod oanvänd. Flera av arenorna som byggdes eller renoverades inför fotbolls-VM i Brasilien 2014 har drabbats av samma öde.

Borås har varit relativt bra på att undvika onödiga nybyggnationer. I de fall då ett arrangemang använts som delmotivering för en ny idrottsanläggning har det snarare fått positiva synergieffekter. Så bidrog bygget av Borås Simarena inför sim-VM för veteraner 2010 (där Borås skulle stå värd för vattenpolon) till en välbehövlig utökning av möjligheterna till motionssimning. Det i sig gör inte anläggningen hållbar, men att den behövs är någonstans grundläggande för dess existensberättigande.

En annan aspekt är anläggningarnas placering och hur kommunikationerna dit ser ut. Borås har använt fördelarna som kommer av närhet och lyckats placera många anläggningar på liten yta. Runt Borås Arena finns bland annat ishall, tennishall, friidrottsarena, fotbollsplaner och simarena på kort avstånd. Klusterbildningar som den vid Ryavallen och Borås Arena, som redan på 60-talet identifierades som stadens sportcentrum, kan bidra till hållbart resande för utövare och publik.

Borås Arena med hemmasupportrarnas ståplatsläktare Trots skyltens budskap är ståplats inte längre en självklarhet när nya arenor ska byggas, men för supporter-rörelsen är det en mycket viktig fråga. Foto: Florence Öppenheim

Den sociala hållbarheten ska också nämnas. Idrottens utveckling från en angelägenhet för några få till Sveriges största folkrörelse är anmärkningsvärd. I sportifieringsmodellen talar man om egalisering, alltså att spelplanen jämnas ut och villkoren blir mer likartade. Här återstår mycket arbete, men att IF Elfsborg nyligen startat ett damlag är en viktig signal.

Blickar mot Borås 500 år

Mycket har hänt med både idrotten och Borås under 1900-talet. Förändringarna tycks ske i en allt snabbare takt. Själva sportifieringen inte bara drivs längre utan även i en högre hastighet. Hur kommer idrottsstaden Borås att se ut 2121?

Den generella utvecklingen inom elitidrotten, med mer långtgående specialisering och ökande avstånd till breddidrotten vad gäller träningsmängd, arenor och ekonomiska förutsättningar, har givetvis också präglat Borås idrotten. På sätt och vis var bygget av Borås Arena ett utslag av detta, då Ryavallen ansågs utdaterad och inte uppfyllde de krav som Svenska Fotbollförbundet (SvFF) ställer på dagens elitarenor. Men samtidigt är Borås Arena en anläggning som nyttjas av fler än stadens elitlag. När jag själv spelade fotboll i de lägre divisionerna med Ubbhult/Hälling-

sjö fick även vi möjlighet att spela på Borås Arena. I våra gula matchställ stod vi i spelargången och väntade på att Elfsborgs träning skulle ta slut så att vår match mot Kabel Åttio kunde dra i gång. Ett av landets främsta lag avlöstes av två betydligt mindre framgångsrika (men på sitt sätt ändå viktiga) föreningar. Någon halvtimme efter att Anders Svensson lämnat planen gjorde en kille som av preskriberade skäl förärats med smeknamnet Braj mål för Ubbhult/Hällingsjö. Längre än så var och är inte avstånden mellan bredd och elit i Sjuhärad. I en stad av Borås storlek är det svårt att ha det på annat vis. På arenan och skidstadion, i simhallen eller motionsspåren ska både bredd och elit få plats. Sportifieringen har fört med sig en större specialisering i form av specialanpassade miljöer för vissa idrotter, men det är fortsatt så att motionärer och elitaktiva i hög utsträckning tränar på samma ställen. Det är verkligen ingen självklarhet i storstäder, än mindre internationellt.

Klimatförändringarna och miljöfrågorna i stort kommer att bli allt viktigare. Hur ska staden lyckas ligga i framkant vad gäller elitidrottens krav på innovation, arenor och teknologi utan att tappa inom breddidrotten, den miljömässiga hållbarheten och det sociala ansvarstagandet? På sådana frågor finns inga färdiga svar, inga enkla lösningar. Och det är svårt, för att inte säga omöjligt, att träffa rätt när man ska försöka gestalta framtiden. Vare sig kronprins Gustaf Adolf eller Jussi Björling hade nog trott sina öron om de i regnet på Ryavallen 1941 fått berättat för sig att åkermarken i Viared skulle ha fått lämna plats för logistikföretag och padelhallar, eller att e-sport skulle bli en av de största sporterna. Ändå är det vad som skett. Ödmjuk inför sådana oväntade utvecklingar kan Borås tjäna på att reflektera över hur idrottens anläggningar och miljöer har skapats och använts. Kan det göras bättre? Mer hållbart? Komma fler till gagn? Historien visar att en nation som Sverige och en stad som Borås kan åstadkomma stora saker inom och genom idrotten. Men då behöver många krafter samverka. Redan i den tidiga idrotten i Borås samverkade myndigheter, företag, föreningar och privatpersoner för att skapa nya idrottsplatser. Som IF Elfsborg understryker i sin kommunikation är det ”vi tillsammans” som skapar idrotten. Det lär fortsatt vara fundamentalt även när Borås ska fira sitt 500-årsjubileum, om än på nya sätt. Blir det en ny fotbollsarena i framtiden kommer supportrarna att vara en viktig röst i diskussionen. Blir vintrarna varmare kommer skidsporten behöva finna nya vägar framåt, med rullskidor och konstsnö som några av verktygen i en alltmer komplicerad verktyglåda.

I det framtidsinriktade arbetet bör historien tas i beaktande. När idrotten har flyttat till nya arenor har något som kan liknas vid ett idrottsligt kulturarv fortsatt att prägla platser runtom i Borås. Ramnaparken är ett bra exempel. Även om det inte har bedrivits organiserad träning i området i särskilt hög utsträckning, är det fortfarande ett populärt rekreationsområde. En solig vårdag är Ramnaparken och slingorna runt sjön fulla av boråsare i alla åldrar. Det var hit min farfar Bengt Svensson gick för att bada när han som belöning efter en osedvanligt lyckad skjutövning på regementet fick ledigt resten av dagen. Genom hans berättelse har platsen en särskild tyngd för mig. Platser präglas av rörelse, färgas av minnen. Ramnasjön, Ramnaparken, Ryavallen och skidstadion är viktiga delar av Borås historia och förtjänar i likhet med många andra idrotts- och friluftsmiljöer att uppmärksammas i betydligt högre grad än vad som varit fallet hittills. Specialisering är på många sätt bra och det möjliggör bättre resultat och prestationer på högsta nivå. Men för det stora flertalet handlar idrott om motion, om att ha tillgång till ett brett utbud av anläggningar och naturområden för träning och rekreation., Det måste finnas platser med låga trösklar, som bidrar till rörelse och träning hos dem som inte vill gå med i en idrottsförening och springa 400-metersintervaller på löparbana. Sportifiering och specialisering i all ära, men idrotten får inte bli så specialiserad att den blir en angelägenhet för ett fåtal. Ur det perspektivet är Rya åsar en minst lika viktig plats som Borås Arena, Hestra IF:s knatteträning lika viktig som SM-tävlingar på skidstadion.

Litteratur

- Berglund, Bengt; Caldenby, Claes; Johansson, Lars & Olsson, Kent (2005). *Borås stads historia 3: Omstrukturering och anpassning, 1920-2000*. Lund: Historiska Media.
- Elias, Norbert & Dunning, Eric (1986). *Quest for excitement: sport and leisure in the civilizing process*. Oxford: Blackwell.
- Gino Del Fiacco; Anthony & Orr, Madeleine (2019). A review and synthesis of environmentalism within the Olympic Movement. *International Journal of Event and Festival Management*. 10:1, s. 67-80.
- Guttman, Allen (1978). *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports*. New York: Columbia University Press.
- Moen, Olof (1992). *Från bollplan till sportcentrum: idrottsanläggningar i samhällsbyggande under 100 år*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.
- Olsson, Tommy & Odéen, Lennart (2021). "80 år sedan kronprinsen invigde Ryavallen". *Westgötarnas idrottshistoria*, vol. 18, nr. 1, s. 10-11.
- Segerblom, Mats (1986). *Borås idrotten kring sekelskiftet: ur klubbarkiv och tidningslägg*. Borås: Norma.
- Svensson, Daniel & Oppenheim, Florence (2015). *Etta på bollen: historien om Öxabäcks damlag*. Landvetter: Oppenheim förlag.

En knalles minnen som resehandlare

LENA GUSTAVSSON

Knallen är en stor del av Borås identitet. Han står staty i stadens centrum och Borås med omnejd kallas ofta för Knallebygden. Knallarna låg bakom grundandet av Borås stad och de och deras söner har haft en stor betydelse för den moderna textilindustrins framväxt och därmed för det Borås som vi ser idag. De flesta knallarna kom från södra Ås härad och från Norra Kind.

Särskilt många vara bosatta i Toarps socken, nuvarande Dalsjöfors samhälle. Där var under 1700-talet och första hälften av 1800-talet så gott som samtliga vuxna män ute på årliga handelsresor. Då, liksom nu, var handeln konjunkturkänslig. Drabbades handelsområdet av dåliga tider, missväxt eller epidemier blev handeln dålig och inkomsterna låga. Knallen måste, för att kunna sälja, vara lyhörd för sina kunders önskemål och anpassade sitt sortiment därefter. Denna lyhördhet för nyheter gjorde det säkert lättare att ställa om till nya tider. När resehandeln i mitten av 1800-talet blev allt mindre lönsam sökte knallen nya vägar för att försörja sig. I de familjer där det fanns ett samlat kapital, satsade man på industriell tillverkning. Man startade mekaniska spinnerier, väverier och färgerier i Borås. Ute i bygderna gick förlagsverksamheten från handvävda textilier mot maskinstickade strumpor och enklare konfektion. Utan den samlade kunskap av textil produktion och handel som fanns hade inte denna utveckling varit möjlig. När Borås nu firar 400-årsjubileum är det därför självklart att knallen uppmärksammas, både i jubileumsaktiviteterna och i jubileumsårsboken.

Det har skrivits mycket om knallen, både i De sju häradernas kulturhistoriska förenings årsböcker och i andra skrifter (se exempel i referenslistan), men mera sällan har han själv fått komma till tals. Olof Andersson här nedan får bli en tänkt representant för dem alla. Inför sin 60-årsdag skriver han ner sina minnen från ett långt liv som resehandlare.

Toarps socken i Herrens år anno 1821

Jag Olof Andersson ämnar här nederskriva vad jag hört de gamla berätta och vad jag själv minns från mina år som resehandlare. Jag föddes år 1761 på Kråkhult Storegården uti Toarps socken.

I vår socken har vi varit resehandlare så långt tillbaka någon kan minnas. Det var så många män som var ute på resor varje höst och vår, att det blev svårt att samla sockenstämman och sköta socknens angelägenheter. Till slut klagade prosten och det bestämdes att välja två män, som fick förtroendet att sköta socknens angelägenheter ihop med prosten, när de övriga var borta.

Alla reser åt olika håll. Här i byn reser flera till Öland, men i grannbyn åker de till Skåne och Blekinge. Särskilt lönsamt anses det vara att resa på Norge. På senare tid har många sökt tillstånd att bli hovinköpare och få sälja till hovet i Stockholm. Sonen Gustav tycker att vi också skall göra det, men jag anser att det är högst osäkert att söka nya och helt okända handelsorter. I vår släkt har vi alltid gått på Bergslagen, det är trakter vi känner till och där vet vi vad som säljer bra.

Farfar kunde berätta mycket om hur det var förr i tiden. Han visste hur det gick till när Borås grundades. Kungen och kronan tyckte inte om att vi bönder sålde våra varor över hela landet, så som vi alltid gjort sedan urminnes tid. De tyckte vi betalade för lite tull för de varor vi sålde. Det bestämdes att om vi ville fortsätta vår handel måste vi grunda en ny stad och flytta dit, bli borgare och sköta vår verksamhet därifrån. Det blev bestämt att den nya staden skulle ligga i Torpa socken vid en krök av Viskan nära Bueråsen. Men det var inte bara att flytta, det kostade också. Först betala för tomten och sedan bygga nytt hus. Att dessutom lämna grannar och allt som var i hemsocknen, det var svårt.

Det fanns de som flyttade till staden, men andra köpte bara en tomt och bodde kvar ute i sin hemby. De flesta gjorde som min anfader, de stannade kvar på sin gamla gård och fortsatte sin handel som de alltid gjort. Fast det har inte varit lätt alla gånger. Vi har allt fått strida för det. Köpmännen i Borås tyckte inte om att vi fortsatte, så det blev ett evigt klagande från dem till överheten. De tyckte vi bara skulle sälja till dem, men de kunde inte köpa allt vi tillverkade och de betalade så uselt så det gick inte. Nej det var bara att klövja sina hästar och fortsätta som förut. Men det var osäkert. De visste aldrig vad som gällde från tid till annan. Ibland fick de resa och ibland inte. Det hände att de blev av med alla sina varor om länsman fick tag i dem.

Först när Gustav den III var kung, anno 1776, fick alla vi bönder som bodde här i de sju häraderna i södra Västergötland rätt att handla fritt med våra varor över hela landet. Det är noga uppstyrt hur det ska gå till väga. Inför varje resa måste vi söka pass, göra en lista på våra varor och de skall förtullas på särskilda platser. Vi som reser norrut brukar förtulla våra varor i Hova i norra Västergötland.

Oxdrift, målning av Nils Andersson 1863. Foto: Bodil Karlsson. Nationalmuseum

När det var dags att resa hem köpte de stångjärn från gruvorna. Stängerna böjdes så de kunde klövjas på hästarna. Kunde man dessutom komma över ull och lin till bra pris var det en god affär. När de åkte genom Falbygden inhandlades dessutom årets behov av råg och korn. Brödsäd är något vi har ont om här i skogstrakterna. Här är jordmånen dålig och skördarna små. Det är därför vi har många kreatur och håller på med vårt hantverk och vår handel. Järnet såldes till smederna här i bygden. Vi har

Svarvade askar i bok. Foto: Tord Swedberg

Min farfar var med om att driva oxar till gruvorna i Bergslagen och han berättade att det gjorde också hans farfar före honom. Med på färden hade de med sig sådant de tillverkat i bygden, svarvegods, smide och olika textilier och allt såldes däruppe.

särskilt duktiga smeder här i våra trakter, Toarpsknivarna är lätta att sälja, men de gör mycket annat också såsom ullsaxar och lieblad. Far var en duktig svarvare. Han fick hugga bok i Gälaveden och av det gjorde han fina skålar och fat. Han svarvade askar i både två och tre våningar och då och då fick han beställning på stora tårtfat med fot.

Trätallrikar sålde vi dussinvis av för i tiden, men nu blir det allt mer tyger och rutiga dukar.

Far kunde inte skriva utan höll allt i huvudet. Han hade ett gott minne och visste precis vem som var skyldig för varor de köpt. Jag lärde mig skriva av mor och har alltid fört bok på vem som fått kredit och på de utgifter jag har på resan, vad jag betalat för kost och logi och vad jag fått ge för varor jag köpt in under resan.

Jag började resa med far som hästpojke när jag var runt tio år. På den tiden klövjade vi alla varor på hästar, så det var 10 hästar eller fler att hålla reda på. Hästarna lastades med så mycket de kunde bära och far och jag gick bredvid och drev hästarna framåt. Det blev många mil att gå. I ur och skur gick vi, dag efter dag och ibland långt in på natten. När vi kom fram till stället där vi skulle övernatta skulle hästarna först ha sitt innan det blev dags för mat och vila. På handelsorten blev det lite lättare, där kunde jag få hjälpa till med lite av varje. Var vi på en marknad blev det till att packa upp varor och passa hästar och ibland fick jag hjälpa till med försäljningen.

Det var mycket att lära för en ung pojke om resehandeln. Inte minst är det viktigt att lära sig färdvägarna. Nu har det börjat komma milsternar men det fanns inte förr. Det gällde att kunna alla småvägar genom byarna och var ridstigarna gick mellan olika trakter. Numera när vägarna är bättre kan vi använda häst och vagn och kan ha med oss mer varor.

Lagen säger att från varje gård får bara en man tillstånd att resa iväg som resehandlare. När jag var tjugo så skiftade far gården mellan sig, min bror och mig, så vi fick en tredjedel var. På så sätt kunde vi åka ut alla tre. På samma sätt har jag gjort med mina två söner. Den äldste Anders har byggt eget hus här intill och den yngste, Gustaf, bor fortfarande med mor och mig i stugan, men på papperet är vi alla gårdsägare. Gårdarna blir kanske väl små på detta sätt, men det är ändå handeln vi lever på.

Två gånger om året ger jag mig iväg. På hösten åker vi i början av september och kommer hem lagom till jul. Sedan är vi hemma till strax före kyndelmäss i februari och är borta till mitten av april. Vi resehandlare som ska åt samma håll reser alltid tillsammans på utvägen. Med överfulla foror med värdefull last är risken stor för överfall. Särskilt genom de stora skogarna norrut. Är vi flera är det lättare att freda sig. Jag har alltid en påk liggande bredvid mig på kuskbocken och den har kommit till nytta många gånger. Det händer lite då och då att man hör om dem som råkat illa ut

och blivit av med både varor och pengar, blivit illa slagna och till ock med mist livet. På utresan reser vi snabbt så vi så fort som möjligt kommer fram till vår handelsort.

Vi har våra fasta ställen där vi övernattar. Det är sällan som vi nyttjar gästgiverier utan vi tar helst in hos bönder. Det är säkrare och så blir det billigare. Det gäller att hålla omkostnaderna nere. Helst betalar jag med varor ur lagret. Det faller alltid i god jord om man dessutom ger moran i gården en liten gåva, en spetegång eller några fina band. Barnen kan också få en liten träsnurra eller en mungiga ibland. Är man lite gogiven så är man alltid välkommen tillbaka.

När vi kommer fram för kvällen så går ryktet snabbt i de närmaste gårdarna och snart samlas folk. Då gäller det att ha dukat upp med sina varor i stugan, lägga fram lite fina band och granna tyger. De tycker om att höra nyheter om vad som hänt ute i världen, och så får man dra lite roliga historier och sjunga en visa så det blir en bra stämning, det säljer bra. Priserna sätter jag så att det finns lite prutmán. Får folk pruta lite tror de att de gör en god affär. De får gärna tro att jag är lite dum, men jag lurar aldrig folk. Det tjänar man på om man får rykte om sig att var ärlig och ha bra och billiga varor. Ofta så har folk ont om pengar att handla för, då får man ge kredit tills nästa gång vi kommer. Men det kan vara lite vanskligt med krediter till pigor och drängar. Nästa gång jag kommer har de kanske tjänst i en annan gård eller socken, och så får jag gå långa vägar för att få betalt. Krediter säljer bra, men det händer att man aldrig får igen pengarna.

Vi brukar stanna flera nätter på samma ställe. På dagarna packar jag min fässing och går en runda i bygden tills alla gårdar och torp är besökta, sedan fortsätter vi till nästa by eller socken. Får vi tillfälle så händer det att vi fyller på med varor medan vi är ute. Det är egentligen inte tillåtet men det är svårt för överheten att kontrollera. Det har hänt att jag kunnat sälja både häst och vagn så jag fått gå hem, men man ska aldrig missa en bra affär.

När jag är ute med fässingen vill jag vara propert klädd. Jag har min vanliga långrock och min bredbrättade hatt just så som min far och farfar hade före mig. Många tycker vi är lite gammalmodigt klädda, ja rent av helt omoderna.

Men det är bra att vara klädd på samma vis år efter år, så folk känner igen en när man kommer. Man får inte se ut som en herreman utan mer som en man av folket, enkel och rejäl.

Kapprock med värmande kragar. Karpus och vantar. Foto: Tord Swedberg

När man ute på vägarna får man tänka på att klä sig varmt. Det gäller att hålla värmen särskilt på vinterresa i februari och mars månad. Rejåla vadmalsbyxor och på fötterna långa stövlar. Är det kallt är det gott med snösocker över stövlarna och halmskor på fötterna. Västen ska vara lång och över den kan jag ha både långtröja och långrock samt en lång päls. Grannen har en vargskinnspäls och en annan här har en av hundskinn, men min är i ludet fårskinn. På huvudet har jag en karpus med öronlappar. Den här nya sortens kapprock är bra. Den har två stora kragar som ligger ut över axlarna. Den värmer skönt när man sitter på kuskbocken, särskilt när det är regnigt och blåsig.

*Karpus och tvåändstickade vantar med flossa.
Foto: Tord Swedberg*

Rutiga dukar. Foto: Tord Swedberg

Varorna vi har med är av egen tillverkning. Hustrun och pigan väver så snart de hinner. Dessutom har vi några backstusittare och torpare här i närheten som arbetar åt oss. Systrarna i Bråtatorpet spinner ull och Fina i soldattorpet lin. Vi har några väverskor som väver vadmal och dräll och gamla Lina i Långhult väver band. Men dessutom måste jag fylla på lagret med andra varor. Jag köper in linnelärft av Sven Andersson i Skäftingsbacka, som varje år åker ner mot Halland och handlar in både finare och grövre lärft. Knivar och andra smidesvaror får jag från smeden i Ammarp. På senare tid åker jag någon gång om året till Göteborg och köper in av det fina bomullsgarnet i granna färger. Pigan vi har är en duktig väverska och hon och hustrun väver så granna dukar. De säljer bra, sist hade jag med mig fyra hundra och fruntimren är som tokiga i dem. De har dem både runt halsen och på huvudet.

Det går också att få med sig lite finare varor från Göteborg. Ligger det ett engelskt fartyg i hamnen kan man göra lite andra köp. De har fina kalminker och silkedukar i lasten. Sådant får inte vi sälja, men allt behöver man inte visa upp för tullen. Jag har en bra lönnlåda mellan vagnshjulen och än har de inte hittat den. Överhöggheten tycker inte vi bönder ska klä oss för grant, men vem kan förmena en dräng att ge sin fästekvinna en fin silkesjal eller en ung piga att ha ett fint kattunförkläde.

Kattuner. Foto: Tord Swedberg

Hustrun min sköter det mesta av arbetet med vävarna. Ull och lin ska lämnas ut och när garnet är klart så ska vävarna beräknas, och garnet i rätt mängd lämnas ut till väverskorna. De färdiga vävarna ska granskas så de är felfria, sekunda varor blir det dålig förtjänst på. Yllevävarna ska in till färgeriet i Borås för beredning och färgning. Ja, det är mycket för hustrun att bestyra medan jag är borta.

Hon har dessutom ansvar för allt här på gården. Är inte arbetet med jorden klart när jag måste ge mig iväg på hösten så får hustrun se till att det blir gjort. När barnen var små var det nog tungt många gånger. Av mina sex barn är fyra födda medan jag varit borta. Tänk när de hade mässlingen alla sex eller när strypsjukan gick. Då var jag iväg på en vårresa och när jag kom hem hade två av dem gått bort. Jag vill inte tänka på hur det var för henne med de svårt sjuka barnen och se två av dem dö. Det är svårt att vara borta då. Envar vet att man inte kan räkna med att alla ens barn kommer att växa upp, men det är ändå tungt när det drabbar en. Även om man vet att det inte nyttar något att oro sig för dem där hemma när man är ute, så är det ändå svårt att inte veta vad som händer där. Jag vet att mor också ängslas för min säkerhet och är glad när jag väl är hemma igen. Jag har en god hustru och hon har stor del i att det gått bra för mig som resehandlare.

Silkedukar. Foto: Tord Swedberg

Mina två döttrar har lärt av mor sin att väva och sköta ett hushåll som vårt och de har båda gjort bra giften. Dottern Karin är gift med Per i granngården. Han är en duktig karl och reser på Småland och Öland. Det är gott att ha henne på nära håll.

Den yngsta Britta hamnade nere i Mark, hennes man Johan är son till förläggare Lars Andersson i Kinna, så hon har fått det gott ställt.

Sonen Anders har sedan flera år en egen rörelse och klarar sig bra. Jag är en gammal man nu, men om hälsan står mig bi och Herren så vill så kommer jag allt att göra någon höstresa till innan Gustav tar över helt.

Det finns mycket mer att berätta om allt jag sett och upplevt under mina resor, om bra och dåliga affärer och om alla människor jag mött. Trots allt så synes det mig att människor är sig lika vare sig de är fattiga eller rika, vare sig de bor i backstuga eller stora gårdar. Jag har sett stora skogar och fagra bygder men bästa platsen att vara på är ändå här hemma i vårt Toarp. Här finns allt.

Olof Andersson

Lästips från Borås och de sju häradernas årsböcker

- 1980 Lars Johansson, Knalledokument i Borås kommuns arkiv
Folke Millqvist, Vävnadsförläggare i Sjuhäradsbygden
- 1986 Folke Millqvist, Toarps många handelsmän och industrigrundare, del 1
- 1987 Folke Millqvist, Toarps handelsmän och industrigrundare, del 2
- 1993 Ulla Forsberg, Glimtar ur en resehandlarhustrus liv
- 2001 Gunilla Hallset, Svarvning i Ås härad
Svening Svenningson, Streckmålade toarpsaskar
- 2011 Svening Svenningson, Gårdfarihandel och svarvning i Sjuhäradsbygden

Övriga lästips

- Ahlberger, C. & Lundqvist, P. (Red.). (2007). Varans vägar och världar. Historiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Boger, G. (1963). Västgötaknallarna i historia och folkminnen.
- Boger, G. & Larsson, R. (1985). Knalleliv.
- Borås Tidning. Lagerström, S. H.G. (2004). Månsing: Knallarnas hemliga språk. Borås: Jonito.
- Lundqvist, P. (2008). Marknad på väg: den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864. Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Millqvist, F. (1991). Borås första storhetstid: 1621-1803. Borås: Norma.
- Nyberg, K. (Red.). (2008). Handel och risk. Uppsala Papers in Economic History No.2 2008.

Ordförklaringar

Fässing	Avlång säck med öppning på mitten
Gogiven	Generös
Kalmink	Randigt ylletyg med glansig yta och i många färger, importerat från England
Kamlott	Tunt, tätvävt ylletyg i kamgarn med en glansig yta
Karpus	Pälsbrämad yllemössa med öronlappar
Kattuner	Tryckt bomullstyg
Snösockar	Damasker i vadmal
Spetegång	En omgång strumpstickor
Strypsjuka	Difteri

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

VERKSAMHET 2019 OCH 2020

Verksamhetsberättelse 2019

Styrelse

Styrelsen har haft följande sammansättning:

			Mandatperiod
ordförande	Iréne Arvidsson	Borås	2019
vice ordförande	Lars-Olof Johansson	Fristad	2018-19
skattmästare	Marianne Lindh	Asklanda	2018-19
sekreterare	Helen Flensburg	Fristad	2019-20
ledamöter	Birgit Andersson	Finnekumla	2019-20
	Morgan Nilsson	Sexdrega	2019-20
	Inge Pettersson	Aplared	2019-20
	Gunnar Toresson	Sandhult	2018-19
suppleant	Rolf Enander	Vegby	2019

Till styrelsens sammanträden har museichef Ulrika Kullenberg och Anna-Karin Ryberg, föreningens externt anlitade ekonom, adjungerats. Styrelsen har haft tio protokollförda sammanträden under 2019.

Valberedning under året har varit Ann-Britt Boman och styrelsens representant Lars-Olof Johansson (sammankallande).

Revisorer under året har varit Lennart Wasling och Holger Sandin samt Rolf Eriksson suppleant.

Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 305 betalande huvudmedlemmar (varav 16 föreningar och företag), 98 familjemedlemmar och 17 ständiga medlemmar, totalt alltså 420. Bibliotek och andra institutioner som regelbundet köper årsboken har inte medräknats. Jämfört med 2018 har medlemsantalet ökat med 9. Årsavgiften har varit 150 kronor för huvudmedlem och 50 kronor för familjemedlem.

Programverksamhet

Under våren erbjöds sju stycken arrangemang varav fyra berättarkvällar med olika teman. Först ut var Mats Palmqvist som berättade om stolar utifrån sin bok "Träsmak". Självklart passade vi på att bjuda in medlemmarna till en guidad visning av Balenciagautställningen på Textilmuseet.

I början av april berättade idrottshistorieforskare Daniel Svensson om Öxabäcks damlags fotbollskarriär som han också dokumenterat i bokform. "Påsk i Parken" som arrangerades i samverkan med Borås Hembygds-gille, Rädda Barnen och Region Väst vände sig främst till barnfamiljer där pyssel och dans kring Påskträdet stod på programmet tillsammans med körsång och berättelser om påsktraditioner.

Vårens program avslutades med årsmötet i maj vilket föregåtts av en Berättardag med redovisning av föreningens Fadderprojekt.

Husen befolkades av faddrarna som berättade om husens ursprung och visade prov på dåtidens verksamhet. En häst och vagn erbjöd transport från närmaste busshållplats och caféet serverade kaffe med kakor bakade på recept från "förr i tiden".

Under juli-augusti arrangerades även detta år fyra Sommarsöndagar med allsång med efterföljande konsert och dans till levande musik. Högsommarvärmen gjorde att alla fyra arrangemangen, sånär som sista artistframträdandet, kunde genomföras utomhus. Publiken varierade, men översteg alla gångerna 100 personer. Sista gången kom, trots regnet, ca 250 besökare och parken sjöd av liv och rörelse, sång och musik. Sommarsöndagarna stöttades 2019 åter igen av Sparbanksstiftelsen Sjuhärad.

Höstens första programpunkt var samarrangemanget Spelmanstämman och Slöjddag då trogna spelemän, trots regnet, inte gav sig förrän fredagskvällen gick över i natt. Under Släktforskar dagarna den 24-25 augusti deltog D7kf med en föreläsning om Ramnakyrikan av Kerstin Jönsson. Kinnarumma Hembygdsförening befolkade Sockenstugan på Borås Museum.

De två berättarkvällarna, bastabinne respektive Skimmer och Härvor -om Viskans vatten och människorna runtomkring, genomfördes enligt planerna. Årets arrangemang avslutades i december med den traditionella julmarknaden då museet och Ramnaparken fylldes med folk, knallar erbjöd sina produkter, tomten tog emot önskelistor och Borås Hembygdsgille och Borås Spelmanslag underhöll med musik och dans, trots regn och blåst som höll det förväntade vinterlandskapet på avstånd.

Årsboken

Arbetet med föreningens 56:e årsbok med undertiteln ”Hus och människor i Kind” har letts av Carin Nyhage som redaktör. Boken är den första i föreningens tredje serie om de sju häraderna och belyser olika fenomen under rubriken hus och människor. Boken greppar över såväl vikingatiden som 1900-tal och belyser både hus, platser och människors liv och deras hantverk.

Ett teamarbete mellan redaktör, årsbokskommittén, författarna, fotograf Ola Erikson och Eskils tryckeri gjorde bokens tillkomst möjlig. Alla huvudmedlemmar har som vanligt fått ett exemplar. Diverse institutioner har erbjudits att köpa boken och museernas personal har fått var sitt exemplar, liksom de museer med vilka Borås museum har utbytesverksamhet.

Utmärkelse

För femte året i rad utsågs Årets kulturhistoriska förening bland de ideella föreningar inom Sjuhärad som nominerats och som på ett framträdande och förtjänstfullt sätt främjar kulturmiljövård. Årets utmärkelse gick till Svältornas fornminnesförening med motiveringen att de ”utstrålar en öppen och omfamnande attityd genom sitt rika och genomtänkta utbud. Särskilt utmärkande är deras mångfaldstänk och deras satsning på musik av resandefolk vilket visar på en inkluderande mångfald i de idéer som de också lyckas genomföra”. För sin kulturhistoriska insats tilldelas föreningen förutom diplom, ära och uppmärksamhet 10 000 kronor som stimulans för fortsatt föreningsarbete. Utdelningsceremonin hölls i Asklanda församlingshem i samband med fornminnesföreningens tack-middag till ideella insatser vid årets Ornungastämma. D7kf:s ordförande överlämnade diplom och blommor och riksspeleman Jenny Gustafsson samt studenter från Göteborgs musikfakultet underhöll.

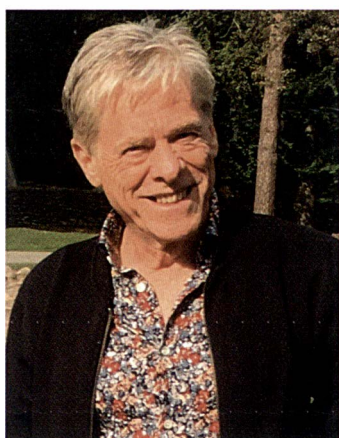
Förtjänstplakett

Antalet mottagare av 2019 års förtjänstplakett var tre.

Christina Shearer tilldelades förtjänstplaketten 2019 för att hennes insatser under många år på olika sätt gagnat föreningen och dess syften. I styrelsearbetet har Christinas specialkunskap om museiverksamhet och bygdens textilhistoria alltid varit en stor tillgång.

Christer Ekelund insåg tidigt värdet av att berätta om familjen Ekelunds närvaro och inverkan på textilindustrin och har därmed spridit kunskapen om Sjuhäradsbygdens textilindustri och skapat en stolthet för det textila kulturarvet samt drivit frågor om att utveckla kulturturen i Sjuhärad i samverkan mellan ideella föreningar, företag och kommuner.

Tore Hagman är en ambassadör för det gamla kulturlandskapet och dess värden. Med sina fantastiska bilder och sitt målande språk i sann förening väcker han intresse och förståelse för värdena i de hävdade markerna och för den biologiska mångfalden.

Externa medel

Föreningen har under 2019 ansökt om och erhållit medel från flera bidragsgivare och för flera projekt. Utöver det årliga verksamhetsbidraget från Kulturnämnden erhöles 60 000 för Sommarsöndagarna från Sparbanksstiftelsen och 65 000 från Elna Bengtssons fond för årsboken samt 18 000 från Wärenstams stiftelse för 2020 års Sommarsöndagar. Samarbetet med Folkuniversitetet ger ekonomiskt stöd för studiecirkelverksamhet och arrangemang, vilket 2019 innebar 10 375:-.

Verksamhetsberättelse 2020

Styrelse

Styrelsen har haft följande sammansättning:

			Mandatperiod
ordförande	Iréne Arvidsson	Borås	2020
vice ordförande	Lars-Olof Johansson	Fristad	2020-21
skattmästare	Inge Pettersson	Aplared	2019-20
sekreterare	Helen Flensburg	Fristad	2019-20
ledamöter	Birgit Andersson	Finnekumla	2019-20
	Lena Johnsson	Kungsäter	2020-21
	Marianne Lindh	Asklanda	2020-21
	Morgan Nilsson	Sexdrega	2019-20
	Gunnar Toresson	Sandhult	2020-21
suppleant	Rolf Enander	Vegby	2020

Till styrelsens sammanträden har museichef Ulrika Kullenberg och Anna-Karin Ryberg, föreningens externt anlitate ekonom, adjungerats. Styrelsen har haft tio protokollförda sammanträden under 2020, genomförda med några få på plats och övriga närvarande via digital länk.

Valberedning under året har varit Ann-Britt Boman och styrelsens representant Lars-Olof Johansson (*sammankallande*).

Revisorer under året har varit Lennart Wasling och Holger Sandin samt Rolf Eriksson suppleant.

Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 310 betalande huvudmedlemmar (varav 19 föreningar och företag), 100 familjemedlemmar och 16 ständiga medlemmar, totalt alltså 426. Bibliotek och andra institutioner som regelbundet köper årsboken har inte medräknats. Jämfört med 2019 har medlemsantalet ökat med 6.

Årsavgiften har varit 150 kronor för huvudmedlem och 50 kronor för familjemedlem.

Programverksamhet

2020 blev ett annorlunda år för hela världen och självklart påverkades också föreningen av pandemin och dess restriktioner. Av det planerade programmet kunde några få genomföras. Årets första evenemang var visning av Textilmuseets arkiv och maskinpark som erbjöds i två omgångar under januari och februari med ca 20 besökare vid båda tillfällena. En presentation av årsboken Hus och platser i Kind genomfördes i Svenljunga. Det blev ett välbesökt arrangemang där några av författarna berättade om sina bidrag till boken. Vårens resterande program ställdes därefter in och årsmötet i maj sköts fram till september då Maria Österbacka berättade

om renoveringen av sitt hus. Sommarens allsångs- och underhållningssöndagar ställdes också in, men som alternativ gjordes en inspelning av några av artisterna vilken sändes via Internet. Förutom årsmötet i september lyckades föreningen också ordna ett evenemang på tomten i Hökerum på kulturarvsdagen och ett styrelsemöte på Klevs Gästgiveri för att överlämna årets förtjänstplakett (se nedan). Utdelningen av Årets kulturhistoriska förening i Sjuhärad och Julmarknaden i december blev också inställda då pandemin tagit ny fart och restriktionerna hårdnat på nytt.

Årsboken

Arbetet med föreningens 57:e årsbok, med arbetsnamnet Borås 400 år – Från knalle till e-handel, påbörjades parallellt med planeringen av programmet för 2021. Bokens kapitel skrivs av dem som anlitas som föreläsare och kommer att bli en kulturhistorisk dokumentation över Borås stad under de 400 åren. Anngerd Lönn är redaktör och boken kommer att publiceras i december 2021.

Utmärkelse

För sjätte året i rad utsågs Årets kulturhistoriska förening bland de ideella föreningar inom Sjuhärad som nominerats och som på ett framträdande och förtjänstfullt sätt främjar kulturmiljövård. Årets utmärkelse gick till Hyssna hembygdsförening med motiveringen ”Det framsynta och nätverksbyggande samarbetet med såväl andra ideella föreningar som med skola och friluftsliv gör Hyssna

Hembygdsförening till en synlig och hållbar förening som värnar om det kulturhistoriska arvet samtidigt som de verkar för ett hälsosamt friluftsliv. Föreningen visar exempel på såväl nytänkande som kontinuitet i sitt sätt att bevara och förmedla kunskap om bygdens kulturhistoria och vänder sig i sitt ideella arbete till både unga och vuxna, medlemmar och ickemedlemmar.” Utdelningen skulle ha skett i en ceremoni i Hyssna i november men fick på grund av pandemin skjutas på framtiden. Dock har utmärkelsen offentliggjorts och föreningen har mottagit prissumman.

Förtjänstplakett

En av tre mottagare av 2020 års förtjänstplakett var Aina Nilsson från Mårdaklev. Hon fick utmärkelsen för sina mångåriga insatser i Mårdaklevs naturskyddsförening och i det arbetet bevarandet av Klevs Gästgiveri, men också för bevarandet och dokumentation av hantverket syvantar. Överlämnandet skedde på det vackra gästgiveriet, med anor från 1600-talet. En begränsad grupp bestående av representanter från D7kf:s styrelse och Mårdaklevs hembygdsförening, Ainas vänner och familj deltog vid ceremonin.

De två andra mottagarna av 2020 års förtjänstplakett var Svea och Erik Källsmyr från gården Yxnås i Horla socken i Kullings härad som tilldelades utmärkelsen för sin uthålliga och arbetskrävande gärning att under flera decennier ha bidragit till att levandegöra och bevara ett stycke svenskt landskap med den mångfald som en gång präglade den svenska landsbygden. Beklagligt nog hann Svea inte få sin plakett i livet då hon avled i september i samtid med att det framskjutna årsmötet hölls. Hennes plakett tilldelades därför henne postumt i samband med hennes begravning och maken Erik fick sin plakett i hemmet några dagar senare.

Stiftelserna

Föreningen förvaltar nedanstående fyra stiftelser. Föreningens styrelse utgör även stiftelsernas styrelse. Stiftelserna har egen redovisning som också revideras av föreningens revisorer. Ett sammandrag av stiftelsernas ställning ser ut på följande sätt:

Avkastningen från Odencrants, Planks och Weylerts stiftelser skall enligt

	Bildat år	Ursprungligt belopp	Bokfört värde 2020-12-31	Marknadsvärde 2020-12-31
T och L Odencrants stiftelse	1947	50 000	50 000	106 873
M och A Planks stiftelse	1961	65 000	87 571	187 179
Margit Hörstadius stiftelse	1964	200 000	395 781	845 965
I och VWeylerts stiftelse	1983	41 000	68 000	145 347
			601 352	1 285 364

statuterna tillföras De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening. För 2020-12-31 är denna summa 14 391 kronor.

För Hörstadius stiftelse gäller enligt donationsbrevet ... ”att Borås Museum (Textilmuseet) med hjälp av summans avkastning skall kunna förvärva och utställa textilier med tonvikt på sådana som är tillverkade i Borås och Sjuhäradsbygden”. Under 2019 inköptes lapptäcken ur Åsa Wettre samling till ett värde av 51 000.

Externa medel

Föreningen har under 2020 ansökt om och erhållit medel från flera bidragsgivare och för flera projekt. Utöver det årliga verksamhetsbidraget från Kulturnämnden, som 2020 var 80 000 kr, erhöles 115 000 kr för firandet av Borås 400 år och 90 000 kr för årsboken i bidrag från Sparbanksstiftelsen Sjuhärad. Till stöd för årsboksproduktionen erhöles 40 000 från Wärenstams stiftelse. Samarbetet med Medborgarskolan ger ekonomiskt stöd för studiecirkelverksamhet och arrangemang vilket 2020 innebar 3 460:-.

	2019	2020
Ekonomi		
Resultaträkning		
<i>Intäkter</i>		
Medlemsavgifter	53 967	54 450
Övriga bidrag	74 349	27 625
Bokförsäljning	745	4 652
Utdelning från stiftelser	6 170	15 190
Övriga finansiella intäkter ²⁾	29 610	-
Fadderprojekt/400-årsjubilum	400 000	100 000
Kommunalt kulturbidrag	80 000	80 000
	644 841	281 917
<i>Kostnader</i>		
Årsboken	91 305	61 169
Kulturella arrangemang	9 555	2 286
Utmärkelsen Årets kulturf.	10 000	-
Fadderprojekt	201 950	153 331
Sommarsöndagar	64 085	14 396
Administration, räntekostnad	25 775	50 525
Räntekostnad	213	
	402 670	281 707
Redovisat resultat	241 958	210
Balansräkning		
<i>Tillgångar</i>		
Bank	273 413	348 006
Fordr. stiftelser föreg. år ¹⁾	910 831	998 011
Fordr. stiftelser innev. år	87 180	15 190
Museiföremål	1	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1
Skattekonto		23 978
	1 271 428	1 385 189
<i>Skulder och eget kapital</i>		
Eget kapital	983 245	1 276 003
Redovisat resultat	241 958	210
Skulder	46 225	108 976
	1 271 428	1 385 189

¹⁾ Merparten av föreningens tillgångar samförvaltas med de stiftelser som föreningen sköter, och denna fordran utgör föreningens andel av de gemensamma tillgångarna.

²⁾ Föreningens andel av avkastningen från de gemensamt förvaltade tillgångarna.

Denna upplaga av
DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENINGENS
årsbok är den 57:e i ordningen

Borås firar 400 år som stad

och temat för årets upplaga är Borås stads utveckling.

Författarna, som alla på något sätt deltagit i jubileumsaktiviteterna,

bjuder på olika perspektiv av Borås igår – idag- imorgon.

Historiska beskrivningar följer stadens tillblivelse,

industrialiseringen och handelsutvecklingen,

fenomen som konsumtion och textilutveckling har sin plats,

liksom linets betydelse och idrottens roll för staden.

Och, vad vore Borås utan knallen?